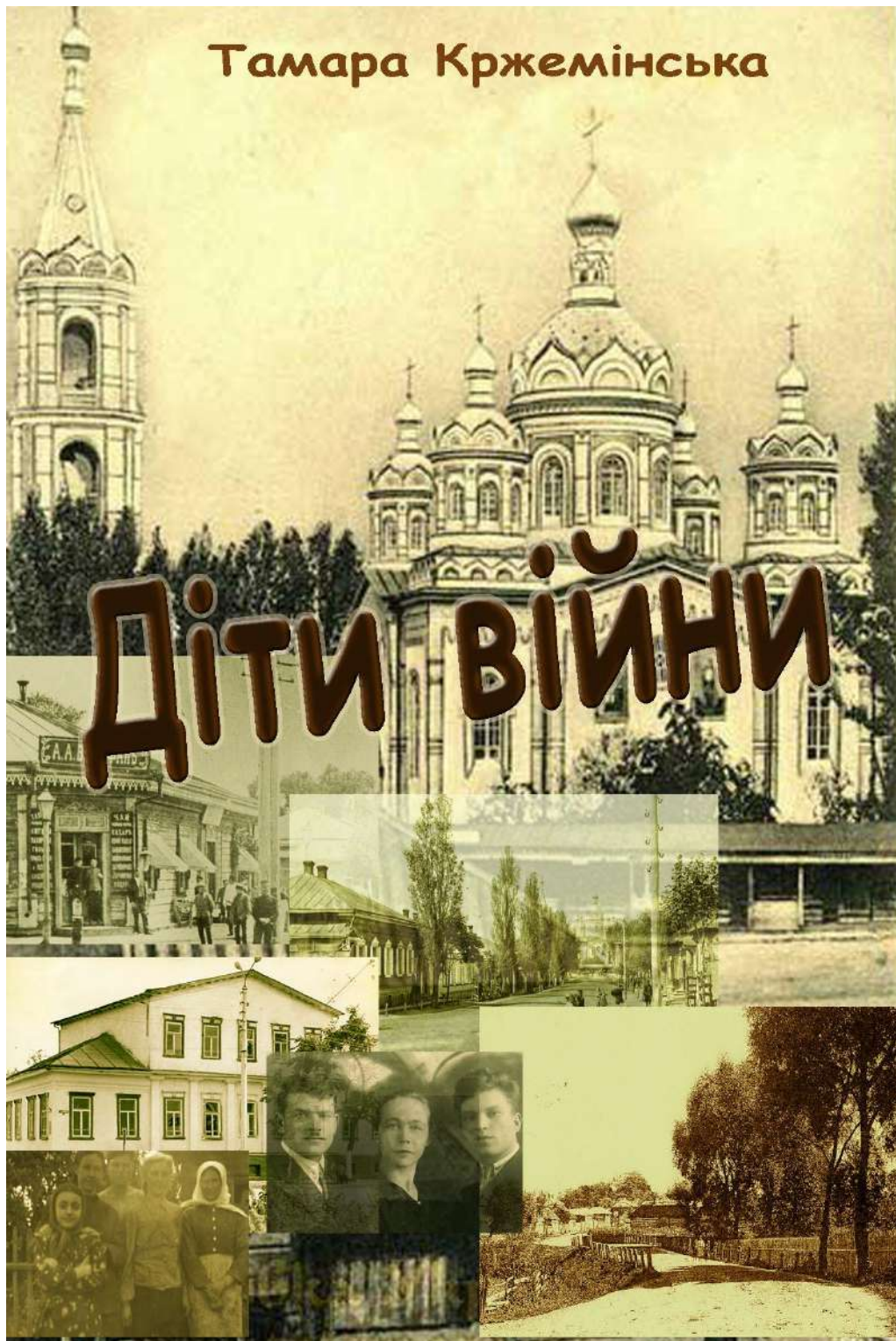

Тамара Кржемінська

Діти війни

"Навіть з найглибшого нещастя повинна пробиватися парость надії, тільки тоді ти людина, тільки в цьому справжнє чудо життя, тільки там могутнє світло, що пронизує найтемнішу ніч, там заповідання очищень і повернень до вічних джерел."

Павло Загребельний "Персоносфера"

Діти війни автобіографічна повість

Тьом - тьом

Вступ

Я відкриваю першу сторінку не з історії свого життя, а скоріш з розповіді про мою сутність як людини, мого відношення, моєї участі в неспокійних, бурхливих подіях, які стали на порозі мого дитинства важкими, суворими випробуваннями на витривалість, які формували мій світогляд тими ідеалами дуже складного життя людей і суспільства, знедолених світовою війною, життя людей із скаліченими долями, але не зuboжілими серцем і душею.

Я мала обирати вірний шлях, шлях гідності своїх предків, своїх батьків і близьких людей, не заплямувати ні їх, ні себе недостойними вчинками, бути вдячною їм на науку, мудрість, які допомогли мені зрозуміти основні цінності життя, людських відносин, своє місце в цьому, докладати зусилля, знання, уміння, старанність. Їхнє життя, сповнене честі, совісті, доброти, порядності, вірності, патріотизму, стало для мене зіркою - путівником.

Мама казала, що я схожа на тата. У свої двадцять років я була схожа на підлітка. Низенького зросту (152 см) худенька, як билинка, з осиною талією, стегна вузькі, стопи маленькі. Тітка Ірина називала мене "судоребра" за мою плескату фігуру. Та я була міцна, здорова, гнучка, граціозна, легка, як сарна.

Обличчя не вражало красою чи вродою, а було приємне, жваве. На ньому сяяли великі променисті сірі очі з довгими війми, з чорними густими бровами. Я завжди мала клопіт через свої надто виразні, надто, як казали, темпераментні очі. Вони приваблювали, притягували, чарували людей протилежної статі. Хлопча, який закохався в мене ще на першому курсі технікуму, щоразу повторював слова з відомої пісні:

"... Но глаза твои большие

Не дают покоя мне

Думал я, что позабуду,

Обойду их стороной,

Но они везде и всюду

Все стоят передо мной..."

Інший хлопчина якось сказав: "Ваші очі прекрасні. Вони схожі на очі гречанки".

А ще був випадок, коли один чоловік благав мене: "Подаруйте мені свої очі. Вони, як море у негоду. Я зберігатиму їх у себе біля серця, як дорогоцінний скарб. Я увесь час заглиблююся в них, не можу надивитися й розлучитися з ними не в силі".

Більш нічого примітного на моєму обличчі не було. Ніс – прямий, помірний з невеличкою горбинкою посередині, рот трохи довгуватий з тонкими губами, які я не зносила, зуби рівні, гарні, але не білосніжні, ще й пушок над верхньою губою, за що мене в технікумі прозивали "Толстовська княгинька".

Чорне густе, блискуче волосся я заплітала у дві коси і викладала їх на потилицю у вигляді віночка або великого важкого вузла. Спереду волосся було завжди гладенько зачесане на прями проділ, відкриваючи гарне, високе чоло.

Коли мамі знайомі казали, що я гарненька, мама відповідала: "Нічого особливого, так собі".

Мої батьки

Благословенний, прекрасний Світе, благословенний прекрасний Краю,- моє Полісся, Моя Чернігівщино! Ви - дзвінкові, багатоголосі, співочі. Тільки байдуже, черстве серце може не помітити й не полюбити вашої неповторної краси, щедрих дарунків природи, які вона безкорисливо віддає всьому живому, що є на землі.

Саме на Чернігівщині, в місті Городні 1900 року в багатодітній бідняцькій родині народився мій тато Світличний Василь Єлісейович.

Дітей в сім'ї було дев'ятеро. Їхній батько, Єлісей, змалку у наймах, у пошуках роботи, заробітку, щоб утримувати сім'ю.

Походженням Єлісей з родини Титових, що мешкали на Саговщині – так прозивали район міста Городні за великі копанки – саги, глибокі ями, які щовесни наповнювалися водою на весь наступний рік. Ці ями могли б розповісти багато за людей, що мешкали поруч. Ходила така легенда: одна бідняцька

родина перед Великоднем зривала дошки підлоги й кидала у сагу, щоб відкисав річний бруд. Потім дошки мили, сушили й настиляли підлогу до наступного свята Великодня.

Розповідали, що Єлисей навіть їздив до Сибіру на заробітки, але окрім хвороби нічого не привіз. Рано помер, залишивши вдову з дітьми.

Мені відомо, що Єлисей Титов мав рідного брата Данила. Як склалася його доля, мені не відомо. Знаю, що син Данила – Петро – вчителював у СШ № 2 м. Городня, але з нами, Світличними, не родичався.

До речі, Єлисей Титов – мій дід, у мандрах змінив прізвище на Світличний. Чому і за яких обставин він зрікся прізвища Титов і став Світличним, у нашій родині не обговорювалося.

Мати, щоб прогодувати сім'ю, пекла хліб, бублики й продавала на залізничній станції, долаючи пішки кілометри шляху. Хлопцям, а їх було семеро - Венедикт, Павло, Микита, Василь, Антон, Дем'ян, Михайло треба було швидше дорослішати і ставати до діла. Старші працювали на різних роботах, аби заробити якусь копійчину, менші пасли корів, доглядали за худобою, виконували домашню чоловічу роботу.

Сестри - Ірина й Марія - допомогли матері виконувати хатню роботу, прали, працювали у городі, ходили по наймах нянчити дітей.

Василь, мій тато, чорнявий, як циган, меткий, веселої вдачі, був працьовитий, допитливий, старанний. Інститутів не закінчував. Спочатку - початкова школа, а потім - трудова школа життя. У подальшому житті він постійно навчався, наслідуючи кращі приклади, передові досвіди старших товаришів по роботі, по комсомолу, по партії, вдосконалювався, як людина, як працівник, як громадянин, перебуваючи в перших лавах будівників нового життя.

Революція 1917 року не залишила його байдужим до того, що відбувалося в житті рідного міста. За прикладом свого старшого брата Венедикта, який відслужив моряком Балтфлоту, і приїхав додому, сповнений революційними ідеями, Василь вступив до лав Ленінського комсомолу, бо прагнув бути разом з

прогресивною молоддю тих часів. Він, який вийшов із бідняків, вірив у справедливість того, що відбувається, що саме так має бути: селянам - землю, народові - мир.

На початку двадцятих років тато познайомився з нашою матусею, Смирновою Марією Геннадіївною, яка навчалася в Городні. Дочка священика з Великого Листвену, Городнянського району Смирнова Геннадія Дмитровича 1904 року народження, росіянка, місце народження с. Ягідне Скопинського району Рязанської губернії, була четвертою дитиною в багатодітній сім'ї. За нею було ще п'ятеро дітей. Дві старші доньки, Юлія і Олександра, одержали спеціальну освіту і вчителювали в сільських школах, брат Олексій навчався в місті Чернігові в церковно-приходському училищі. Менші діти Олександр, Тетяна, Михайло, Дмитро підросли й теж навчалися. Самий менший Володимир помер у ранньому дитинстві. Матушка Катерина померла сорокорічною жінкою від тифу, залишивши дітей на батька - священика.

Особливою родою Марія не була наділена. Середнього зросту, гарної статури – вузькі плечі, тонка талія, помірно стегнаста, ноги стрункі (взуття носила 37 розміру), вона була доволі симпатична, приємна. Світло-русяве густе волосся, заплетене у дві короткі кіски, лежало віночком на потилиці, відкрите, трохи зависоке чоло, блакитні виразні очі, які випромінювали доброту, лагідність і покірність, ніс, трохи кирпатий, рот чуттєвий, здатний щиро сміятися, гримасувати, кривлятися, імітуючи щось, когось комічного, задиркуватого чи грізного, що виходило вдало й забавно.

Одружившись із Марією, Василь привів її в рідну хату, в багатодітне сімейство Світличних.

Невелика хата, як ота рукавичка, вміщала більше як десятеро мешканців. Життя було дуже складне. Покірна Маруся виконувала всю важку роботу, яку склали на її плечі: у городі, у хаті давала лад, прала білизну для усієї чисельної сім'ї ще й носила її полоскати до річки влітку і взимку до ополонки. Слабенька здоров'ям вона часто хворіла на застуду.

Дядько Микита теж привів дружину Марію додому. До нашого полку прибуло. Спали, хто де: на печі, на лежанці, на

полку, долі, а для Василя і Микити виділили ліжка й відгородили рядном.

Поступово відокремилися брати Венедикт, Павло, Микита, сестри Ірина й Марія вийшли заміж.

1925 року у цій хаті народився первісток, мій старший брат, Анатолій. Щоб забезпечувати сім'ю, дбати про її майбутнє настав час рішуче змінювати життєві позиції, своє становище в суспільстві, мати постійну надійну роботу, укріпляти побут, сімейний достаток. Тато й мати за комсомольськими путівками поїхали до Донбасу, а саме до міста Єнакієво Ворошиловградської області. Там тато влаштувався і працював робітником на шахті, навчався. Мати закінчила курси з дошкільного виховання дітей і працювала вихователькою в дитячому садочку.

Першим до нашої родини на Донбас приїхав мамин брат Олексій, який більше не в змозі був залишатися з батьком. Геннадій Дмитрович після смерті дружини не зміг справитися з горем, почав пиячити. До того ж і сам священик, і його діти переслідувалися новою владою, їх позбавляли прав на навчання, на роботу.

Вони шукали свого прихистку у сестри, своєї долі серед робітничого класу. Тато допоміг влаштуватися Олексію на роботу. За нього дбали, його любили, як рідну дитину. Коли прийшла пора, Олексій пішов служити до лав Червоної Армії, яка стала справжньою долею всього його життя, яке він присвятив служінню своєму народові, своїй Батьківщині.

Більше як двадцять років не було чути за Олексія нічого. Уже кінчилася війна і відійшли повоєнні роки, а звісточки чи він живий, чи загинув не було. Тільки випадково найменший брат Дмитро, теж військовий, від співбесідника у вагоні, однополчанина довідався, що Олексій живий, здоровий, полковник у відставці, мешкає з сім'єю у м. Пермі. Далі були щасливі, теплі роки спілкування між братами й сестрами, але побачитися йому з великою родиною не довелося. Так склалося життя. Він листувався зі своєю любимою сестричкою Манею, кликав до себе в гості. Але близень світ - Перм! Крім того,

мама постійно хворіла, мала літній вік, тому поїхати не наважилася.

1979 року мама отримала листа від журналіста з міста Запоріжжя Глушко Михайла Степановича, який саме працював над видавництвом книги про воїнів - героїв бувшої 417 Сивашської Червонознаменної Ордена Суворова Другого Ступеня Стрілкової дивізії. У листі він написав: "Одним із легендарних командирів цього прославленого зведення був Ваш покійний брат Олексій Геннадієвич Смирнов. Він командував у дивізії 1055-м артполком..."

Шляхом Олексія пішли і молодші брати Олександр, Михайло, Дмитро, які по черзі залишали Великий Листвен Городнянського району, щоб знайти прихисток у сестри Мані, влитися в шахтарську родину, а згодом служили у лавах Червоної Армії, захищали Батьківщину в роки Другої Світової Війни і йшли у відставку за віком: Олександр - у званні майора, Дмитро у званні полковника, а Михайло назавжди залишився жити й працювати в Єнакієво, присвятивши себе просвітянству. Дякувати сестрі Мані і її чоловікові Василю Єлісеєвичу які змогли їх поставити на ноги, а свій подальший шлях вони обрали самі.

1929 року у місті Єнакієвому народився мій середній брат Вілен, а 1940 року в м.Боково-Антроциті тієї ж області народилася я - Світлична Тамара Василівна.

Наша сім'я більше як десять років жила на Донбасі. Тата взяли на державну службу, а згодом він був переведений за направленням до міста Лопатина Львівської області на посаду заступника райвиконкому Лопатинського району. Мама розповідала, що тато працював на укріпленні кордону, він саме знаходився у відрядженні, коли о четвертій годині ранку 22 червня німці почали бомбардування наших кордонів. Тато швидко повернувся додому, щоб допомогти евакуювати нас разом із сім'ями відповідальних радянських працівників. Зібравши тільки деякі речі першої необхідності, тато посадив нас на вантажну автомашину, де вже скупчилися інші евакуйовані, і ми всі вирушили, як здавалося, подалі від війни, але, як виявилось, війна була вже всюди.

Тато одразу пішов до ополчення і сподівався ще зустрітись з нами у Вороновицях. Мама на нього чекала ще декілька днів, та марно. Побачитися вже ніколи не судилося.

Мати з трьома дітьми й не мудрованим скарбом довгий час пробивалася з далекої Львівщини до міста Городні Чернігівської області.

Вона дуже скупо розповідала про той важкий, довгий шлях жаху за життя дітей, шлях голоду, холоду, який їй довелося подолати разом з Толіком, Вілечкою, несучи мене на руках. Поруч гуляла смерть, валялися розтерзані тіла вбитих, рвалися бомби, снаряди, утворюючи глибокі вирви, чулася чужа мова. Ніде сховатися, ніде прихилити голову. Вона міняла пожитки на харчі, аби переночувати, аби вимінати на їжу, щоб нагодувати дітей.

Отак на початку війни ми опинилися в Городні.

Воєнні, повоєнні роки

Як розповіла мати, діставшись Городні, вона з дітьми опинилася просто неба і без будь-яких засобів для існування. Ніхто з батькових братів не простягнув руку допомоги. Павло й Микита мешкали у власних будинках за високими парканами, Антон - усе по приймах, молодші брати Дем'ян та Михайло нічим не могли нам зарадити, старший брат Венедикт евакуювався з сім'єю, в батьківській хаті вже мешкали чужі люди.

Мати змушена була поневірятися по селах, аби вимінати останню одежину на ночівлю та кусень хліба. Так ми дісталися Тупичева, де був до війни радгосп. Жили по хатах, де пускали переночувати та подавали милостиню. Дякувати людям - вони допомагали нам виживати. Скрізь хазяйнували, порядкували німці.

Спочатку мати працювала на лісорозробках, надриваючи своє слабке здоров'я, отримуючи за роботу солдатський казанок рідкого горохового супу, або борщу з кислої капусти на чотири роти...

Працювала мати і в полі аж поки її взяли працювати на пташарню. Старший брат Анатолій возив на бричці німецького пана управителя. Анатолію на той час виповнилося сімнадцять років, високий, стрункий, русявий, блакитноокий юнак. Вілену було дванадцять років - худенький, низенький, ясноокий хлопчина. Вони вдвох змовилися і втекли на фронт шукати батька, але далеко дійти не вдалося, бо потрапили до німецького полону. Вони сиділи разом з іншими полоненими в глибокій ямі, їсти, пити не давали. Полонені, поранені, знесилені чекали розправи. Хлопцям вдалося втекти з полону, і вони ледве живі повернулися до матері.

По селах поневірялося багато біженців різних національностей: росіяни, білоруси, євреї. Людей об'єднувало одне велике горе, але вони плекали надію, що німців виженуть, важкі часи минуть, а фронтовики повернуться до своїх домівок.

Мати надіялася, молилася, чекала листа або звісточки від татуса, та марно. Ніяких повідомлень з фронту не було. Серед біженців була ворожка, усі звали її Ласючка. Молодиці чередою ходили за нею, щоб поворожила, кинула на карти, чи живий чоловік, син, батько, брат. Було, Ласючка кине на карти й скаже котрійсь: "Твой приде па позней дарозе...". Жінка радіє, щасливими слізьми заливається. Мама теж поворожила, але Ласючка кинула на карти, похитала головою й нічого не сказала. Мама зрозуміла, що наш татусь "не прийде не па ранней, не па позней дарозе". Я чула іноді, як вона гірко плакала, примовляючи: Василю коханий, годувальник наш, повертайся живий додому..."

1943 року наша сім'я знову перебралася до Городні. Нас прийняла до себе тітка Ольга, яка повернулася з евакуації з двома дітьми: старшим сином Анатолієм і дочкою Льолею. Чоловіка Венедикта Єлисейовича, вона поховала в дорозі, не довівши до домівки. Він номер від туберкульозу.

Невдовзі мама отримала з Городнянського військкомата похоронку, в якій сповіщалося, що політрук Світличний Василь Єлисейович загинув в бою з німецькими загарбниками 1942 року.

Забігаючи далеко наперед, скажу, що тільки 1987 року за клопотанням мого брата Світличного Валентина Васильовича було отримано листа за №6/168090 від 18.12.1987р. з Центрального Ордена Червоної Зірки Архіву Міністерства Оборони СРСР, в якому сповіщалося: "У картотеці обліку політскладу РА значиться: "Політкерівник роти 16 відділення Інженерної бригади спецпризначення Світличний Василь Єлисейович пропав безвісті у вересні 1942 року. Згідно оперативним зведенням штабу 16 інженерної бригади спецпризначення станом на вересень 1942 року частини бригади спецпризначення забезпечували дії 62, 64 армій на Сталінградському фронті на рубежі Камишино - хутір Попка, Котлубань - Бекетівка, а також займались облаштуванням мінних загороджень навкруг м. Сталінграда". Ще сповіщались деякі подробиці щодо документального підтвердження облікових даних та інше. От і все.

1943 року мій старший брат Світличний Анатолій Васильович, якому виповнилося вісімнадцять років, був мобілізований на фронт.

Хоча наша сім'я мала тимчасовий прихисток, та дошкуляв нестерпний голод. Мама й середній брат Вілен, чотирнадцятирічний хлопчак, який гостро відчував голод, змушені були ходити по людях з торбинкою "по куски", хто що подасть. Але що могли подати бідуючі люди, хіба що черстоюї перепічки чи деруна, чи в кращому випадку декілька картоплин, жменьку висівок, муки, щоб зварити на воді горщик "баланди", так саме - "баланди", бо вона не те саме, що затірка, а щось трохи схоже на неї.

Отож, знесилена матуся, несучи мене за плечима, брела вологими лісами, багnistими болотами, ледве пересуваючи мокрі ноги, від Хотівлі до Добрянки, де мешкала менша сестриця Тетяна Толочко з трьома дітьми.

Старші сестри, Юлія й Олександра, померли ще до війни. Молодша за маму сестра Тетяна ще в двадцятих роках закінчила Городнянське педучилище, одружилася з однокурсником Толочко Миколою Миколаєвичем. Вони вчителювали в селах Городнянського району. У них народилося троє діток: 1929 року

- Віталій, 1935 року - Тамара, 1938 року - Микола. На початку Світової Війни чоловік пішов на фронт і невдовзі помер у шпиталі під Мінусінськом.

Тетяна радо зустріла сестрицю Манечку, ледь живу, з дитиною на руках.

- Ріднесенька моя сестричко, - голосила Тетяна, - як довго ти йшла в своїх рваних черевиках. Нещаснице ти моя. Ще й з Томочкою на руках. Роздягайтесь, мої любі, лізьте на піч відігріватися, сушитися, я вас зараз нагодную, чим Бог послав.

Наплачуться вдвох з горя, повтішають одна одну, порадяться, як далі жити, то, може, якось полегшає на душі. Переночували в тітоньки одну ніч і - назад.

- Мусимо йти, - каже мама - Віленчик на нас чекає.

- Маня, - каже тітонька, - я зараз зберу вам вузлика з їжею, одєжини для тебе, бо на тобі саме дрантя, покладу Вітальчину одєжину для Вілена, щось перешиєш з Тамариного одягу для Томочки. Ходи, сестричко, і знай, що я тебе дуже люблю і завжди допоможу, чим зможу. Зайдеш по дорозі до Софіни, то передавай вітання, скажи, що ми тримаємось, що є сили.

Матінка плаче, дякує сестрі, обнімає Віталія, Тамару, Миколку і вирушає додому через Хотівлю. А з Хотівлі вже й "рукою подати" до Городні.

З м. Добрянки до с Хотівлі йти було важче, бо за спиною - я, в руках - торбина з пожитками.

У Хотівлі ми перепочили й наступного дня пішли додому, до Городні.

Від Анатолія зрідка приходили солдатські листи - "трикутники". У одному з них він писав, що дивом залишився живий, коли німецьким снарядом накрило їхню гармату - сорокоп'яточку, й загинув увесь бойовий склад. Він був тяжко поранений і довго лікувався в шпиталі. Тепер він знову в строю, і з гарматою "сорокоп'яточкою" жене ворога з рідної землі.

Довкола знову вже весна,

Вже п'ятий рік іде війна

Позаду зірочки, хрести...

Під ними сплять навік сини.

Понівечена твердь земна,
В диму, у згарищах вона –
Лице кривавої війни
І битви лютої сліди.

Т.Світлична

Весну 1945року я зустріла в ліжку, бо довго і важко хворіла.

Мама нахилилася до мене й ніжно сказала - Галочко, прокидайся, послухай, як на березі синичка радісно виводить:"ті-лі-ві, ті-лі-ві, покинь сани бери віз". Мама мене поцілувала.

Я радісно закивала головою, визирнула у віконце, відшукуючи пташечку, що сиділа десь серед віття високої берези. Я не бачила її, малесеньку крихітку, та чула оте "ті-лі-ві". Я ніяк не могла збагнути, звідки мама довідалася, що саме проспівала пташка? Я прислухалася, і сама почула щось схоже до маминих слів. Це перше враження, глибоке й проникливе, запам'яталося маленькій чотирирічній дівчинці на все життя. Відтоді мені в душі поселилася любов до цієї жвавої, веселої, довірливої, прихильної до людини пташки.

- Доню, ти вже майже видужала, скоро я тобі дозволю встати з ліжка. А поки що бався зі своїми лялечками, вони дуже сумували, коли ти хворіла. На подушці лежали мої улюблені іграшки - плюшевий коричневий маленький ведмедик і вухастий зайчик.

Коли ось у сусідній кімнаті знявся гомін, гучний і веселий. Щось казала тітка Ольга, дзвінко сміялася її молоденька донька Льоля. До кімнати знов прибігла сяюча матуся й вигукнула:

- Перемога! Галочко, ти розумієш - перемога! Скоро повернеться додому наш захисник Толічок. Мама обійняла мене і Вілена, притисла до себе й заплакала від радості: "Діточки мої любі, Томочко й Віленчику, нарешті ми діждалися світлого дня. Кінець страждань. Маємо радіти, що наш Толічок живий і здоровий. Зараз він у Берліні. Дійшов таки мій синочок зі своєю "сорокоп'яточкою" аж по самого Берліна. А от наш тато загинув смертю хоробрих, і ми вже ніколи його не побачимо, не

почуємо. Вона вийшла із кімнати хиткою, наче стомленою ходою, щоб ми не чули, як вона плаче й побивається.

Щоб якось пережити голод, мама забрала мене й Вілена й поїхала до дідуся, який ще перед війною перебрався до містечка Єльськ Гомельської області. Він правив у міській церкві, мешкав з матушкою Марією Іванівною. Йому виділила чи церква, чи держава невеликий будиночок, в якому була простора кухня, простора кімната і ще одна менша кімната, яка правила за спальню. Дідусь жив, не бідуючи, прихожани його поважали. Була в них корова, яка давала багато молока. Марія Іванівна готувала молочні галушки, пекла цілими стопками гречані млинці, густо змащуючи їх маслом, збивала в маслянці масло, топила молоко, робила сметану, сир, вершки. Їсти було доволі.

На сніданок Марія Іванівна подавала дідусеві яйця, зварені так, як він любить, не круті, масло, сир, на підносі вже шумів мідний самовар. Він ставив під яйце підставку, знімав верхню шкаралупку і чайною ложечкою їв. Потім наливавав з чашки у блюдце чай, блюдце брав у руки і з насолодою пив з блюдечка чай з мармеладом.

Потім він садовив мене до себе на коліна, пригортав до себе, гладив по голові й ніжно примовляв: "Тьоп-тьоп-тьоп-оп-тьоп". Дідусь носив довге волосся, довгу бороду, чорну довгу рясу і великий хрест поверх ряс, як подобає його сану. Він був винятково добра людина, але безвільна, безвладна, що призвело до пагубних життєвих наслідків.

Після смерті дружини він не зміг дати ради ні собі, ні дітям, за що вони зреклися його. Мені шкода, що суворі часи життєвих випробувань, дідусеве безвілля знедолило його, змусили вчиняти непоправні помилки й тяжко каятися й страждати. Своє горе він топив у горіліці, від якої він став залежний. Я думаю, що Бог простив йому його гріхи, бо він нікому не заподіяв зла, вкладав Боже слово в душі людей, ішов Божою дорогою. Може б і діти йому простили, враховуючи непевний час, та їм не вдалося зібратися до купи за усе прожите життя. Воно розкидало їх раз і назавжди. Дідусь дуже любив нас: маму, Вілена, мене. Маму, як колись у дитинстві, він звав Машкою. Вілену частенько задавав задачки. - Вілечко, ану

порахуй: у правій кишені я маю п'ять яблук, у лівій - три яблука. Скільки всього я маю яблук? - Вісім, - Відповідає Вілен.

- Так, правильно. А якщо я візьму з кишені два яблука, скільки всього залишиться у мене яблук?

- Шість.

- Молодець, онучку - сміється дідусь.

На свято Маковія я ходила до церкви, де правив дідусь, з букетиком квітів і головками маку в ньому, щоб дідусь посвятив. Тут у Єльську дідусь мене похрестив. До нього навіть додому приїздили хрестити немовлят.

Жили ми в дідуся менше року, а потім матуся почала збиратися назад до Городні. Марія Іванівна - ненависна, зла, жадібна жінка - не могла нас зносити, не бажала нас терпіти і всіляко виживала. Дідусь за горілкою світу не бачив, тому не вступався. Він не помічав або не хотів помічати того, що діється в нього в домі.

Згодом дідусь надсилав своїй донці Марії, моїй матері, листи, сповнені каяття й гіркоти, туги за дітьми. Помер у 86 років, як повідомила Марія Іванівна. Усі діти Смирнова Геннадія Дмитровича і його дружини Катерини (по батькові не знаю) унаслідували, успадкували розум, витонченість доброти, благородство своїх батьків, що стало провідником не тільки у життя, а і через усе життя.

1946 року мати пішла працювати у Городнянські дитячі ясла, куди її прийняли на посаду педагога. Мене вона віддала до дитсадка, а Вілен навчався у Щорському залізничному училищі. Дитсадок розміщався в центрі міста по вулиці Чернігівській, на бульварі, де росли розлогі високі клени, де стояли і досі скоять героїчні гармати, подаровані нашому місту царем Петром І. На кленах гніздилися галасливі ворони, які відчайдушно пронизливо каркали, утворюючи радісну, а коли загрозливу хрипату какофонію, то пристрасно - кличну, то застережливу і навіть ворожу.

Дитсадок - дерев'яний затишний будиночок, залишив по собі приємну згадку. Там панували тепле сердечне ставлення вихователів до дітей, цікавий виховний процес, насичений заняттями з малювання, ліпки, з вивчення азбуки, вчили дітей

лічити, співати, танцювати, готували дитячі святкові ранки, водили на прогулянку в луки, щоб не тільки погратися, а й вчитися любити природу: квіточки, спів птахів, різноманіття неповторно насиченого красою довкілля.

Я рано почала співати. Росла собі така маленька пташечка – співуха. Десь у п'ять років на замовлення родичів, близьких, маминих знайомих я співала, пританцьовуючи, простеньких, навіть примітивних пісень того часу, які чула у своєму оточенні. Ось наприклад:

"На заборі птичка сидела
И такую песенку пела:
"Мама купи мне ботинки
Я станцюю танец "Кабардинки".
Мама купи мне калоши,
Я станцюю танец хороший".

Ще в моєму репертуарі була зовсім не дитяча сумна грузинська пісня "Суліко". Я виконувала матроський танець, викидаючи різні колінця, "яблучко", приспівуючи: "Эх яблочко, куда котишься, попадёшь ко мне в рот – не воротишься". Які пісні, така й виконавиця. Мабуть, я мала доволі комічний вигляд, співаючи не зовсім дитячі пісеньки, але слухачі сприймали мене весело, тепло, заохочувально, доброзичливо, як справжню співачку.

Змістовних дитячих пісень я вперше заспівала в дитсадку. Мені доручили з хлопчиком Яшею співати пісеньку про Хому і Ярему російською мовою:

"...У Ерёмы лодка с дыркой,
У Фомы челнок без дна.
Да? Ну да!
Тула, Тула повернула,
Тула козырем пошла.
Тут Ерёма стал тонуть,
Фома за ногу тянутъ.
Да? Ну да!
Тут Фома пошел на дно,
А Ерёма там давно.
Да? Ну да!

Тула, Тула повернула,
Тула козырем пошла..."

Я мала тоненький, дзвінкий голосочок, пищала, мов комарик. Улюблена моя вихователька Анастасія Котова залучала мене до сольного співу і згодом я співала пісню "Родина" музика народна, "Ленинские горы" та інші не зовсім дитячі пісні, складні за вокалом. Відтоді я співала у дитсадку, у дитячих яслах на святкових ранках, вдома для братика, для тіток і гостей, сама для себе, бо дуже любила співати, я переймалася тим, про що співала.

Наша сім'я все ще мешкала у тітоньки Ольги, а потім після кількох переселень наприкінці 1946 року матуся нарешті одержала ордер на двокімнатну квартиру у великому будинку по вул. Петровського №39. Будинок - великий, а кімнатки були крихітні. До того ж тут панував холод, який приєднався до повоєнного голодомору, утворюючи нестерпний тандем страждань. І ось нас - п'ятеро людей - заселили квартиру, хоча виділялося на чотирьох мешканців. До нас, слізно благаючи, приєдналася тітка Ірина, татова рідна сестра - одинока вдова гіркої долі. Війна і з нею обійшлася безжально. Чоловік, Іван Солонець, загинув на війні, а синочка-підлітка - розірвало німецькою гранатою. Матуся з жалості до неї дозволила, сподіваючись, що тимчасово, а виявилось назавжди, поселитися в суміжній кімнаті.

До квартири увійшли, в чому стояли. Пожитків майже не було, окрім того, що було на нас самих, запасу харчів не було, меблів теж - ніяких. Я добре пам'ятаю як мама поставила посеред кімнати кремезного необтесаного дерев'яного ящика, невідомо де роздобутого, у якому вмістився увесь сімейний скарб. До речі, цей ящик служив нам ще років за двадцять. Він удостоївся честі стояти в господарському куточку, що знаходився в кімнаті зліва. На ящику, прихиленому до стіни, на бічній його стінці, увесь час стояли відро з водою, кружка. За ящиком стояв табурет, на ньому – таз, під табуретом – помийне відро, а над тазом висів рукомийник. Настав час, коли цей примітивний куточок сховали за шторою. А поки що ні відра, ні рукомийника не було, а був ящик з пожитками.

У домашньому вжитку на той час ми мали мізерну кількість посуду, до того ж старого непотребу, що дістався від родичів, які хотіли допомогти нам у скрутну годину. Був горщик, глиняний полумисок, декілька щербатих або пожовклих тарілок, декілька ложок, одна з яких – олов'яна, така важка, що нею можна проломити черепа, інші – алюмінієві, потемнілі від часу. До цього неповного переліку ще входив солдатський казанок з кришкою, в якому ми варили картоплю. Кришку від казанка чомусь називали "салотопка" або "саложарка", хоча ми сала і не нюхали. В "салотопку" зливали юшку з вареної картоплі, якою запивали ту ж таки картоплю, а іноді в "салотопці" смажили цибулю з жиром або олією. Оцими пожитками і ще дечим був набитий ящик.

- Ось ми і вдома, - сказала мама невесело, озираючись на голі, руді, облуплені стіни, старе трухляве вікно, маленьку чорну від кіптяви плиточку, яка, мов сирітка, приліпилася до стіни.

У передній кімнаті - кухні все було те саме, тільки замість плити біля дверей, що вели до нашої кімнати, стояла російська піч без черині.

На той час будинок був повністю заселений сім'ями загиблих у війні воїнів: Усіх сімей, окрім нашої, налічувалось чотири: Муравко – п'ятеро людей, Авраменко - четверо, Супеева - четверо і ще одна сім'я з п'ятьох людей, прізвища якої я не пам'ятаю. Вона займала більш простору кімнату, з двома вікнами на вулицю, більш теплу, бо знаходилася всередині будинку, але кімната була прохідна. Саме ми змушені були проходити через цю кімнату, щоб увійти до своєї. Уявляю, як було мешканцям незручно, тим більше, що в сім'ї була маленька дитина, старенький, дуже хворий дідусь, але ні слів нарікань, ні слів невдоволення на нашу адресу з їхнього боку не було.

Сказати про дім і про його мешканців можна такими словами: "Горе - гірке світом котилося і в нашому домі поселилося", або: "Які самі, такі й сани". Наш горе-будинок був зовсім непридатний для проживання. Давно покинутий господарями, дуже старий і занедбаний, ледве дихав сам і все, що в ньому й на ньому. Тільки й того, що дах над головою, та й

той дірявий, покрівля геть проіржавіла, гуркотіла з кожним поривом вітру і ладна була зірватися, злетіти з даху на землю. Цегляний фундамент - напіврозібраний, тому східна частина будинку осіла, похилилася, а з нею і підлога майже стояла дибки. Холод забивався до нашої кімнати крізь отаку стіну, крізь підлогу. На стіні взимку виступав іній.

У будинку було шість кімнат, видно, що колись мешкала одна сім'я, бо з кімнати в кімнату вели високі двостулкові двері. Мабуть, і людей тоді мешкало не так багато, як поселилося тепер. Кожна кімната призначена була слугувати за окрему квартиру. На крихтих площах квартир проживало четверо – п'ятеро людей, а загалом поселилося понад двадцять осіб. Неймовірна тіснява, зручностей ніяких, підсобних приміщень ніяких, голі стіни, скрізь двері, двері... Все, що діялося у сусіда з одного боку, з другого боку, було добре чути. Не будинок - якась "музикальна скринька".

До будинку вели два входи. Головний вхід - центральний був з веранди, яка вела до темного коридору, а з нього троє дверей вели до кімнат ліворуч, праворуч і прямо.

Про веранду треба сказати окремо. Хоча я була ще маленька дівчинка, але її добре запам'ятала, як і все, що в будинку. Веранда являла собою щось жалюгідне. Вона дуже похилилася, з вулиці до неї вів розхитаний, скособочений ганок. Похилу підлогу, що вела до темного коридору, і сам ганок зимової пори замітало снігом, вкривало ожеледицею так, що утворювався сніжний наст або крижаний покрів, по якому було небезпечно пройти. Чистити його ніхто не хотів, бо було нічим. Отак усі мешканці ходили, утоптували, сковзались аж до весни, поки наледь розтавала, утворюючи мокру снігову жижу, яка під дією сонця висихала.

Для обігріву кімнат і приготування їжі в трьох квартирах були печі, а ще в трьох - невеликі плити, та топити їх було нічим, та й варити в них не було чого. Запасів на зиму мешканці ще не мали, а жили одним днем. Пам'ятаю, що взимку на веранді лежала чиясь мерзла картопля. Два лиха - голодомор і холодомор ще довго терзали мешканців нашого будинку, бо вони принесли з собою злидні й сум за втраченими близькими.

Нічого не змінилося на краще для нашої сім'ї, хіба що окрема квартира охороняла нашу незалежність і свободу.

З сусідами відносини були мирні, дружелюбні. З таким ангельським характером, як у моєї матусі, інакше і не мало бути.

У сусідній кімнаті, що за стінкою, мешкала сім'я Муравко. Тітка Мотря, сільська жінка, висока, виснажена, дуже моторна й винахідлива, ніколи не скаржилася, по сусідках не бігала, бо завжди була заклопотана, чим нагодувати дітей. А їх у неї було четверо: старша донька Марія одружилася з червоноармійцем і виїхала до Сибіру, а троє - Федько, Надійка і молодший Льоня були при Мотрі. Вони займали кімнату більшу за нашу, з двома вікнами, що дивилися на захід і виходили на вулицю. У кімнаті стояла велика піч. Тітка Мотря мала дещо із запасів, які привезла з села: просо, пшеницю, може ще щось, бо все товкла то те, то те в ступі й варила кашу, суп.

На другому крилі нашого жилкопівського будинку, що біля центрального входу, мешкала сім'я вдовиці Авраменко Пелагеї Іванівни. Старша донька Докійка теж одружилася й виїхала з чоловіком з міста, а двоє менших хлопчаків Сашко й Анатолій розділяли гірку долю матері. Тітка Палажка з сільської бідняцької сім'ї вже з дитинства працювала по наймах, освіти не мала, тому не мала і постійної роботи а заробляла якусь копійчину тим, що перепродувала на базарі чужі недоноски, восени перекопувала картоплю на людських городах. Чоловік загинув на фронті, і вдова опинилася в Городні напризволяще.

У їхній маленькій кімнаті стояла велика піч, яка зяяла своїм відкритим чорним завжди голодним і порожнім жерлом і сумно дивилася на єдине віконечко, старе і сумне, бо в нього тільки зранку заглядало сонечко і то сонячної днини. Ні квіточки, ні фіранки не прикрашали це віконечко, тільки морозяні узорі взимку виступали на дрижачих шибках. Хлопці спали на печі, мати - на полку біля печі. У печі рідко палав вогонь, у запічку невесело тріскотів цвіркун, черинь залишалася голою й холодною. Топилися вони тим, що принесуть з лісу, або тим, що вночі Палажка притягне, поцупивши деінде. Ото вже рубають вночі крадене аж все здригається в сусідніх кімнатах, аж дзенькають шибки. Підлога через те рубання у їхній кімнаті

була вищерблена так, що, коли її мили, вода застоювалась у тих щербинах. Одним словом - щербата підлога, щербате життя, щербата доля.

Поки мати Палажка відчайдушно, як голодна вовчиця, гасас по базару, обвішана одежиною для перепродажу, щоб здобути їжі для дітей, хлопці чубляться на печі. Тільки й чути, як менший Анатолій реве, галасує:

"Лялька, Бібігон", а Сашко - на нього: "Карло". Толя не раз канючив у мене: "Винеси мені дерунчика, а я тобі ляльку подарую, що каже "мама" й очі відкриває й закриває". Якого там дерунчика! Я сама ковтала слинки, бо не завжди ми мали деруна, не кажучи вже про хліб. А мені дуже хотілося хліба. Бувало, прошу у матусі:

- Хочу хліба.
- Поскачи до діда.
- Хочу єсті...
- Проти ночі і так стуляться очі.

Найпершою й близькою подругою в цьому домі стала для мене сусідська дівчинка, що мешкала за стінкою, Надійка Муравко, старша за мене на один рік. Досі я подружок не мала. Спочатку ми перестукувалися у суміжні двері, перегукувались, а потім зустрілись на загальному подвір'ї, щоб погратися. Надійка - білявка - біляве волоссячко на голові, білі брівки, вії, ластовиннячко на носі, блакитноока, метка, як мати. Я - пряма протилежність - чорнява, мов галчєня. Дружба, що зародилася в ранньому дитинстві, продовжувалася до сьомого класу включно, поки життя розвело нас по різних дорогах життя. Надійка за характером гарячкувата маленька злючка. Коли ми сварилися, Надійка показувала язика й казала гугняво: "Жидівка". Взимку, коли в кімнаті панував лютий холод, крізь нещільні вікна забивався сніг, свистів вітер, видуваючи нестійке тепло, що йшло з маленької плити, я йшла до Муравок погрітися на печі. Тітка Мотря привітно до мене всміхається й каже: "Хутчій лізь на піч, дитинко". Ми з її Надійкою не раз відстоювали місце на дірявому кожусі у її братів. Іноді доходило до бійки з хлопцями. Надійка тоді, як кішка, вчепиться Льонці в чуба, аж піч гуде від дитячого вереску, поки матір, що порастється біля печі,

підскочить з рогачем у руках і гримне: "Ану годі! Ось я вас зараз заспокою рогачем!" Одразу на печі настає тиша, тільки сопіння та схлипування порушують її. А згодом тітонька Мотря всіх кличе їсти, на столі парує пшоняна каша або суп, тільки що зварені.

Улюбленими іграшками були саморобні ляльки. Робити ляльку мене навчила матуся, а я - навчила Надійку. Ляльки робили з одежини - з хустки, пальтечка, тощо. Гарні виходили ляльки з дитячого пальтечка. Треба було його вивернути так, щоб підкладка була зверху, рукава, комір загорнути всередину пальтечка, плечі звести до купи і з них утворити щось схоже на голову, зав'язати хусточку на цю голову, і лялечка готова. Я й Надійка годинами гралися зі своїми лялечками, вигадуючи різні забавки.

Як тільки почне припікати весняне сонечко, усі ігри переносилися у двір. Двір був великий, прохідний, не загороджений, не захаращений господарчими будівлями: ні сараями, ні погрібами, навіть туалету не було. Тільки буяла трава - спориш, росли калачі та шелестіли величезні зелені лопухи попід сусідським тином. Зате хлоп'ятам було дозволя. Вони увесь день галасували, мов розвеселені горобці, вигадуючи всілякі хлопчачі забавки: то в "ножика", то в "копійку".

Мене ж Надійка підбила шукати "склянки". Це нас так захопило, що ми щодня гасали ще не засіяними, не засадженими людськими городами у пошуках "склянок". Це - різнокольорові скельця, бите скло з пляшок, черепки з битого посуду. Назбираємо "склянок" і одна перед одною вихваляємось, у кого гарніші "склянки". Їх ми долучали до гри в "обідки".

Настав час, скінчилися наші "склянки", "обідки", я й Надя пішли до першого класу Городнянської базової початкової школи при Городнянському педучилищі.

Моєму середньому братові Вілену виповнилося шістнадцять років. Це був невисокого зросту, русавий, сіроокий, дуже миловидний хлопчина. Характером, як казала мати, він пішов у батька: моторний, веселий, дотепний, трудолюбивий, акуратний. Зате доброзичливий, щиросердний, чуйний і

чутливий, як мати. 1946 року йому виповнилося сімнадцять років. Вілена прийняли у Щорське залізнодорожне училище, де він навчався за державний кошт.

Він носив залізнодорожну форму: шинель, штани, кітель, кашкет темно-синього кольору з емблемами залізничника.

Вілен був улюбленим дитятком матусі. Він Дуже любив і шанував нашу матір, у всьому їй допомагав: чи наносити хмизу з лісу, нарубати дров, щось змайструвати, полагодити, упоратися з городом, витопити піч або грубу, зварити їсти, тобто виконував усю чоловічу й жіночу роботу вдома, при чому все робив старанно, охоче, не за примусом, а за бажанням, проявляючи власну ініціативу.

До мене Вілен звертався тільки "Томочко" або "Тьом-тьом", як дідусь колись мене кликав ніжно. Розчулившись, він плакав, співчуваючи чужому горю. Складав непогані вірші, маючи хист до творчості. Бувало, варить суп у печі, пританцьовує, приспівує, мабуть, тому й страва виходить найсмачніша. Я весь час кручуся біля нього, зазираю в піч, а Вілен то легенько смикне мене за вушко, то за носика, весело сміється, пальцями клацає і примовляє: "Тьо-ом, тьом-тьо-ом" Отим "Тьо-ом" він звертався до мене й тоді, коли я вже була дорослою дівчиною і навіть жінкою в літах, бо брат мене любив, обожнював до останньої хвилини свого життя, а я йому відповідала тим же, проявляючи до нього, крім всього, глибоку повагу і пишалася ним.

Шкільні роки

Початкові класи

Перше вересня 1947 року - день похмурий, дощовий, але я бігла, оминаючи калюжі, урочиста й гордовита. З неба сів дощ, але ніщо не затьмарювало радості. Мама справила мені новеньку сукню з коричневої саржі, придбала новенькі блискучі шкеремітові черевички. Я була вразливою дівчинкою і мені здавалося, що увесь світ задивляється на мене, на мої банти, на сукню й на черевички. Але перехожих було мало, тому ніхто не

звернув на мене уваги, бо поспішали, щоб не промокнути. Поверх сукні попід пахвами мати пов'язала цупку хустку. На спині стримів тугий вузол. Під хусткою я сховала зошит, олівці, Букварик. Про портфеля поки що й мови не йшло. Згодом Вілен десь роздобув для мене армійську брезентову польову сумку.

Зате в другому класі я носила книжки у фанерній валізі з двома накидними кручечками, яку змайстрував брат. Я була рада цій дивній валізі, бо багато дітей носили книжки в полотняних торбинках. Мої книжечки, зошитки не м'ялися й не намокали.

- Віленчику, дякую тобі за валізочку, - підстрибую я навколо брата й цілую його в щічки. Брат радісно сміється, легенько смикає мене за носа.

- Тьом, Тьо-ом, Тьо-ом, обіцяй, що будеш носити самі п'ятірки, - каже він.

- Добре, добре, буду старатися, - обіцяю я.

Мама дивиться на нас, милуючись, радіючи.

- Віленчику, - каже вона, - любесенький мій синочку, дуже втішно, що ти любиш свою сестричку, дбаєш про неї. А хто ж подбає? Татуся ж немає.

- Матусю, ми теж тебе дуже любимо, - втішає брат маму, і сльози ніжності, тепла виступили йому на очах.

Від старшого брата Анатолія надходили з Германії, де він служив, листи - звісточки. Він писав, що дуже сумує за нами, що. служитиме ще довго, має нагороди за відвагу в боях, за відмінну службу Батьківщині й народу, що йому присвоїли воїнське звання старшого сержанта. Чекає на той час, коли повернеться на рідну землю, до рідної домівки, коли побачить і обніме нас. Мама, читаючи, тихенько плакала, мабуть, з радощів, шепотіла чи то молитву, чи то ніжні слова.

Я знову повертаюся у той час, коли ходила до першого класу. Вела наш клас старенька, чи так мені здавалося через припорошене, мов борошном, волосся, невеличка на зріст, худенька вчителька Наталя Іванівна, спокійна, лагідна, дуже приємна жінка. На її обличчі тихим сяйвом світилися сірі очі, обличчя вкривали неглибокі теплі зморшки. Вона терпляче вчила нас - діток, зовсім не підготовлених до навчання, не

зібраних, галасливих, під час неслухняних, - виводити олівцем палички. Навчання давалося важко ще й тому, що хотілося їсти, боліло, буркотіло в животі. Наталя Іванівна старалася з усієї сили привчити нас слухати, направляла нас на виконання класного й домашнього завдань. Вона ходила між рядами, зазірала в кожний зошит, брала своєю теплою м'якою рукою зі слідами крейди невмілу дитячу руку й виправляла палички - кривулі.

Всім дітям дуже важко давалося читання. Мало хто до школи бачив у очі Букваря. Ото й "микали", "мамкали", коли читали по складах: "ма-ма ми-ла ра-му..." Писати літери вчилися по "Правопису", рахувати до десяти - на пальцях, а далі вчителька сказала:

- Рахувати до ста будемо вчитися на паличках. У кого нема паличок, хай вам старші, якщо є у сім'ї, виріжуть, а якщо нема кому вирізати, то виріжте самі сто паличок, зв'яжіть по десять паличок у пучку. Вийде десять пучків по десять паличок. Зрозуміло? От і добре, тільки не забудьте їх принести з собою на урок арифметики.

Мені нікому було допомогти впоратись із цим завданням: мама - на роботі, Вілен - навчається у Щорсі. Ми з Надійкою нарізали з куців палички. Хоч як я старалася, та палички були різні: то завеликі, то замалі, то затовсті, то затонкі, а деякі і зовсім нерівні, кривуваті.

- Тамарочко, - звернулася до мене Наталя Іванівна - Хто тобі вирізав палички? Вони досить нерівні й тобі дуже важко буде на них вчитися лічити.

- Я сама їх нарізала, - відповіла я. - Ми з Надійкою нарізали паличок із прутиків.

- Сама то й сама. Гарзд, - відповіла Наталя Іванівна.

Поступово крок за кроком навчання посувалося вперед. Ми вчилися читати, писати, рахувати, співати, малювати. От малювання мені давалося по справжньому важко, хоча з малювання я мала "четвірку", Видно не закладено в мені природного дарування. Було, стараюся, стараюся, а яблучко виходить якесь кривобоке, глечик - незграбний. Тільки вишеньки на гілочці - червоненькі, веселенькі. З чого б я мала

вміти добре малювати? Мама не малювала, братик малював якихось чортиків з ріжками, ще і мене вчив: "Точка, точка, два круточка, ручки, ножки, два рожка - вышел чортик из кружка"... або "точка, точка, запятая - вышла рожица кривая, ручки, ножки, огуречик - вот и вышел человечек". Сміх та й годі. Мої здібності не пішли далі, як намалювати типову дитячу картинку: хатинка з ганочком на вулицю, із димарика в'ється кучерява стрічка диму в ясне небо, ось світить яскраве, веселе сонечко, ось летять птахи. Біля хати - паркан, за парканом - дерева. Від ганку стелеться вузьенька доріжка, що веде до колодязя, над яким стоїть журавель, тримаючи в залізних зубах цеберку. На зеленій траві пасуться чи то гуси, чи то качки, бігає щось, схоже на собачку. От і все.

Наталя Іванівна вчила наш клас тільки один рік, а далі прийняла клас зовсім молода вчителька Ольга Олександрівна Смирнова. Вона вчила нас три роки, тобто до випуску з початкової школи. Учні звикли до неї - суворої, надто вимогливої, іноді навіть жорстокої. Вона мала в класі "любимчиків", а декого не могла терпіти. Від останніх отримувала на знак протесту різні неприємності у вигляді непослуху, пустощів, каверзних витівок. Але це не стало на заваді тому, щоб клас в цілому був успішний.

Наш клас розміщався у дерев'яному будинку Городняського педучилища, з яким було все спільне, починаючи з подвір'я й закінчуючи урочистою залю, де відбувалися збори, концерти, репетиції, різні культурно-масові заходи.

Як тільки пролунає дзвінок, покличе на велику перерву, учні педучилища й школярі прожогом кидаються до учнівської їдальні аби чогось попоїсти. Я теж біжу разом з усіма. Мама давала мені якусь копійчину. Їсти хотілося немилосердно, але треба було вистояти нескінчену чергу, витримати тісняву й штовханину в той час, коли стоїш і ковтаєш слини, коли голодні очі зазирають у чужу, паруючу апетитною стравою тарілку, коли дрижаки беруть від нетерпіння посмакувати манною кашею, чи гарячим гороховим супом. Манна каша - то мрія, але й супу гороховому були раді. Кухарі спочатку обслуговували учнів педучилища, які перевагу віддавали солоденькій ситній

манній каші, а потім нас - малечу тим, що залишалося в котлах. З тих пір я охоче їм манну кашу й гороховий суп, бо я насолоджувалась ними, не наїдалася ще з тієї дитячої пори.

Поступово осінні дні змінювалися на короткі зимові. Зими повоєнних років видалися люті, суворі, сніжні, морозяні. Хуртовини намітали високі намети снігу, який, збурений вітром, зривався з наметів і обсилав перехожих лавиною холодних, колючих сніжинок. Вітер завивав у димарях сумно й загрозливо, гуділи електричні стовпи, гуділи, дзвеніли дроти, тріщали дерев'яні паркани. Дошкуляв мороз, який вже зранку лютував, мов скажений, а ближче до вечора міцнішав, щипав, обпікав обличчя, сідав на вії, інесем вкривалися хустки, шапки, коміри, дихати було важко, з рота клубочилася пара.

У таких умовах складно було навіть умитися, не те що помитися. Умивалися ми з кружки води над помийним відром. А як? Набираю повний рот води й поливаю на руки. Потім набираю повні пригоршні води й легенько плюсь! На обличчя, та далі рота і носа не мию – вода крижана.

Мама сміється й підбадьорює:

- Сміливіше, сміливіше. Треба не тільки ручки мити, а й лице, вушка, шию.

Ось так! Вона сама мене енергійно вмиває, а я пручаюся. Частіше мама воду для вмивання підігрівала.

Купала мене мама в залізному, трохи іржавому кориті. Воду використовувала влітку дощову, а взимку снігову. Натопить плити, нагріє багато води, поставить корито біля плити і ну мене шарувати, аж маленька, худенька спина мені гнеться. А в холодній хаті клубочиться пара.

- Мию чисто, чисто, чисто, - приказує мама, а я або вередую, якщо щось не так, або сміюся і мильні бульки пускаю. А в цей час вже ковдра гріється на крихтній лежанці. Після водної процедури я в ліжко стриб! А зверху вже на мені тепла ковдра лежить. То мама дбайливо вкрила мене, щоб я не застудилася.

І за таких умов мама старалася, щоб я була завжди чистенька, пристойно й охайно вдягнена. Вона часто прала білизну, одяг, акуратно прасувала старою чавунною праскою,

або качалкою й рублем. Простирадла, наволоки, скатертина, фіранки на вікні та інше аж мигтіло білизною, тому наша кімнатка нагадувала вбрану до весілля наречену. Мати й мене привчала слідкувати за порядком, додержуватись особистої гігієни, тримати одяг, посуд, книжки в чистоті. Мені від неї добре перепадало за брудні шию, вуха, ноги. Кожного разу, коли я набігавшись босоніж вулицею, намагаюсь непомітно залізти під ковдру, вона запитувала: "Доню, ти ноги помила?" "Ні", - мимрю я. "Марш мити ноги", - рішуче наказує мати. Я невдоволено підкоряюся, а подумки ремствую: "От ще! Ноги мити... Та ж вони зовсім чисті".

Інколи влітку сусідка Супеєва дозволяла своїм малим донькам, Тамарі й Ляльці, а разом із ними й мені приходити до солдатської пральні, що у повоєнні часи знаходилася на вул. Червоноармійській, біля річки Чибриж. Супеєва там працювала пралею – прала солдатську білизну. Пральня являла собою стареньку хибару, посеред якої на довгій плиті стояли три великі чавунні чани, у яких виварювалася білизна. Так ось – ми – малеча залазили у ті чани, наповнені теплою чистою водою, занурювалися так, що тільки маківки виднілися з води, та блистіли очі, та сміялися роти і насолоджувалися, відкисаючи, зігріваючись усім тілом, відчуваючи неймовірні, ні з чим не зрівняні, ще не звідані щастя й благодать від цієї купелі.

Згодом, коли я подорослішала, мама почала брати мене з собою до місцевої лазні. Дихає теплом, пихтить паром наша старенька лазня – дерев'яна будівля сіро-зеленого кольору. Містяни дуже полюбляли відвідувати лазню, як полюбляли кіно, вистави, футбол – усе, що надає душі відпочинок, радість, збагачує її позитивними емоціями, що надає моральну, фізичну й духовну чистоту.

До лазні збиралися, як на свято. Мама вдягала все найкраще й клала до своєї торбинки свіжу, чисту білизну, просякнуту подихом вітру та морозу, сонечка, вафельний білісінький рушник, новий шматок господарчого мила, так саме господарчого, бо на той час ми не мали змоги купити такого бажаного запашного сунічного чи бузкового, чи ще якого туалетного мила. Мочалки у побуті теж не було. Милися, чим

прийдеться: хустиною, шматком матерії, чи навіть бюстгальтером, як більшість таких, як ми, бідаків.

Перш ніж увійти до передбанника ми мали вистояти довжелезну чергу, а потім тільки, дочекавшись, ще деякий час, зайняти вивільнену індивідуальну шайку. Нарешті ми з матусею похапцем роздягаємось і входимо до загального приміщення, облаштованого для миття. Тут стоять рядами лавки, а над ними звисають залізні крани з гарячою і холодною водою.

Праворуч попід стіною – ряд кабін для душі. Парилки на той час ще не було. На мене одразу війнуло вологе тепло, м'яко огорнуло моє прохололе тіло; в обличчя вдарило парою, що клубилася то розсіюючись, то згущаючись. Вона була просякнута запахами мила, чистої води і ще чимось, притаманним лазні. Через густу пару доноситься гучний гамір людського багатоголосся, наче на великому ярмарку, брязкають тазики, гучно, напористо ллється із кранів у тазики вода. У парових сутінках виблискують голі тіла. Ми з мамою ледве протискаємось повз них, щоб, не дай Боже, не зачепити когось, відшукуючи хоч клаптик вільного місця, щоб поставити таз, якось примоститися. Хто сидить на лавці й пере свій одяг – сорочку чи рейтузи або "утіраніка" – полотенця, чи ще дещо з білизни, хто сидить на лавці, розімлілий, розпарений, відпочиває. Не підступись. Яблоку ніде впасти. Та ось і нам пощастило примоститися скраєчку. Моя мати дуже терпляча, ввічлива, нікого не підганяє, не притісняє, не сперечається. Осмілившись, і я спокійно миюся за маминої допомоги. Ото вже пополю на себе води досхочу, не те що митися в дерев'яних ночвах або залізному кориті. Мама, сміючись каже: "Дивись, доню, ще сороки тебе вкрадуть – подумають, що ти сир".

Після лазні виходимо на свіже повітря, як новенькі, і дуже щасливі. Мама полегшено зітхає й каже: "Як на світ народилися!" А й справді! Так легко, ноги самі несуть тебе, а за плечима наче крила виростають, душа співає. Зустрічні вітаються, кланяються один до одного, тільки й чути: "Доброго здоров'я", "З легкою парою", "Як там водичка сьогодні?" На обличчях доброзичливі усмішки, очі світяться. А то як? Що не кажіть, саме в лазні людина на якийсь-то відрізок часу

звільняється від життєвих турбот, скидає з душі тягар повсякденного життя, одержуючи полегшення. А той невгамовний гамір, легкий дух очищення робить людину щасливою. Скільки скарг можна було терпляче вислухати, скільки порад можна було почути і порадити, побажати добра й здоров'я. усе це разом з цілющим небесним даром – водою, яка вбирає усі негативи й наповнює благодаттю, спокоєм і відрадою, освіжає й бадьорить. А що може бути кращого за це?

Десь наприкінці 50-х років на місці старої лазні була збудована нова, більш простора, зручніша, з окремими душевими кімнатами, ваннами, з парильнею. Був у лазні й буфет, де можна було випити соку, газованої води, пива, з'їсти морозива. Бувши вже дорослою дівчиною, я полюбляла приймати ванну, митися під душем, парилася, забираючись якомога вище, де нестерпний жар проймав, здавалося, до самих кісток, до самих мізків. Я розпускала своє довге чорне волосся, гойдала ним, теліпала туди-сюди, щоб його обволікала пара, тоді волосся ставало м'яким і блискучим. А яка насолода – одразу після парильні та під холодний душ. Після душу я відчувала, що міцнішаю, набираюся сили. Е-е-е, що не кажіть, а лазня – то велика сила для фізичного загартування людини. Як мовить народна мудрість: "В здоровому тілі – здоровий дух".

Наша крихітна кімната не рятувала нас від холоду. Одна стіна осіла і промерзала наскрізь, з-під підлоги тягнуло холодом, тому дуже мерзли ноги, стареньке вікно вкривалося снігом, який майже не танув, з рота йшла пара, як на вулиці. Зігрівала мене мамина турбота, ніжність і любов, які я відчувала на кожному кроці.

Вранці матуся мене будить:

- Галочко, прокидайся, розплющуй очка, надворі вже розвиднюється.

У кімнаті відчувається теплий дух, що йде від плити. Торф встиг розгорітися, на плиті булькає юшка - супець.

Я опускаю ніжки додолу, і матуся швиденько починає мене вдягати, стоячи біля ліжка на колінах.

- Донечко, швиденько вдягай сукню, - термосить вона мене, ще заспану, натягує мечі на ніжки панчохи, які зігріла у

себе у пазусі. Ось вона зав'язала мені вище колін мотузки, щоб трималися панчохи і взула суконні черевички.

- Усе, - каже матуся і ставить мене біля ліжка, вже вдягнувши і взуту.

- А тепер вмиймо личко. Мама хлюпає мені на обличчя теплою водою, яку підігріла, бо вода у відрі крижана. Мати все робить швидко, бо має поспішати на роботу, а я - до школи. Але вона ніколи не кричить, не сердиться, щоб там не було.

Підлюга помита, у кімнаті прибрано, у купці сірого, ще теплою попелу, самотньо стоїть маленький горщик з їжею на обід і вечерю, я напоготові. Чим ми снідали, та, мабуть, пили чай, не пам'ятаю і йшли: я - до школи, мати - на роботу. Прощаючись, мама каже:

- Донечко, після уроків приходь у дитячі ясла. Завідуюча Тетяна Наумівна дозволила тобі приходити, щоб погрітися. Можна почитати, повчити уроки в теплій залі. Тетяна Наумівна добре розуміє наші труднощі і хоче, хоч якось допомогти. Я буду чекати на тебе. Дорогу ти вже добре знаєш. Будь обережна при переході вулиці. Мама цілує мене і дуже поспішає, щоб не спізнитися бо відстань до дитячих ясел чималенька.

Отже тепер після уроків я частенько ходила у дитячі ясла, у старшу ясельну групу, де працювала педагогом - виховательською матусею. У великій залі завжди було тепло. Я тулилася до теплої груби і тихенько сиділа, поки малеча по обіді спала на розкладушках на білосніжній постелі.

Я брала участь у різних дитячих забавах. Так минав короткий зимовий день. Після того, як дітки повечеряють, ми з мамою йдемо додому, у нашу кімнатку - морозильник. Кімнатка зустрічає нас непривітно: у кімнаті темно, холодно. Ледве зіпає каганець - "коптилка" скрученим ґнотом, змоченим якоюсь маслянистою рідиною, яка налита в бляшанку. Від каганця в'юниться вгору тонка стрічка чорної смердючої кіптяви, блимає блідий, тремтливий вогник, який ледь освітлює густу темноту. Його світло розчиняється в мороці темних, холодних, сирих кутків.

У плиті розгоряється хмиз, шигалки (соснові шишки, голки), щоб швидше по хаті "пішов дух". Їх мама все літо

запасала, носивши в мішку з лісу. Разом з хмизом мама внесла з дірявого, блаженного сарайчика, якого змайстрував Віля з жердин, кілків, старих дощок, мерзлого торфу, щоб підкинути в плиту. Торф, вогкий, важкий, ніяк не хоче розгоратися, сичить, димить жовтуватого-сірим димом, смердить. Він не дає тепла, а тліє й поступово перетворюється на купку попелу, не залишаючи ні іскорки, ані жаринки. Матуся поставила на кружок підігрівати суп, на майже сухій сковороді димлять деруни, а я печу на самій чавунній плиті кружальця картоплі й напівсирі жадібно ковтаю, не в змозі дочекатися дерунів, Мама теж голодна. У дитячих яслах після дитячої вечері завжди залишалося багато гречаної каші з молоком, манної молочної каші, які не поїдали діти, але їсти або доїдати вихователям, санітаркам суворо заборонялося. Не одній з них підтягувало животи з голоду.

- Галочко, ось почекай ще трішки, і супець підігріється, а там і дерунчики підоспіють. Подивись на себе яка ти мурзата, уся в сажі від підгорілої картоплі. До того ж вона сира й несмачна.

- А мені смакує, - кажу я, сміючись і розмазуючи сажу навколо рота.

- Я їду до вас грітися й кашу підігріти, - сказала тітка Ірина, увійшовши до нашої кімнати і ставлячи маленьке горнятко на плиту. - Моя піч уже охолоча. Я її витопила ще вдень.

Тітка топила піч теж, чим прийдесться - хмизом, шигаллям, або тим, що принесе з вечірнього або нічного "полювання", тим, що поцупить, - дровеняку, дошку від старого паркану, кілок, що хитається. Вона, як і багато інших бідаків, ходила майже щочоночі на роздобутки, не дивлячись на лютий холод.

У крайньому випадку жінки ходили красти кострицю з льонозаводських скирт. Отак і тримались на білому світі вдови, утримуючи, зберігаючи свої сім'ї, своїх осиротілих дітей, бо нікому було за них подбати, нікому їх захистити.

- Заходь, Іро, плита ще тепла. Ми теж зараз будемо вечеряти, - каже привітно матуся. Вечеря нехитра, і ми з

матусею скоро упоралися - "під'їли", як каже мама. Вона завжди раніше за всіх відкладає далі від миски свою ложку, кажучи: "Я вже під'їла". А чи так, чи ні відомо тільки їй самій.

Тітка з апетитом вишкрібає з горщика залишки кукурудзяної каші.

- Хай хоч вовна, аби кишка повна, - говорить вона.

Повечерявши, вкладаємося спати. Ми з мамою лягаємо на солом'яний матрац, вкриваємося байковою ковдрою, поверху накидаємо пальто, притискаємося одна до одної. Мама зігріває мої холодні ноженята. А спати вкладаємося рано, тому що матуся, угрівшись, розповідає мені різні казки, оповідання, вірші, переказує зміст кінофільмів, які бачила до війни. Уперше я почула від неї віршик М.Некрасова:

"Ночь была, сияли звёзды,
На дворе мороз трещал,
Шёл по улице малютка,
Посинел и весь дрожал.
"Боже", - говорит малютка,-
"Я озяб и есть хочу,
Кто накормит и согреет
Меня бедну сироту?"
Той дорожкой шла старушка,
Услыхала сироту,
Приютила, обогрела
И поесть дала ему".

Ще багато віршів цього прекрасного поета розповіла мені матуся, коли заходила мова про поезію. Вона дуже любила твори О.Пушкіна: "Барышня-крестьянка", "Метель", "Станционный смотритель", "Сказка о рчбаке и рыбке", "Сказка о царе Салтане". На цьому перелік не закінчується, але я не ставлю за ціль розповідати за творчість О.Пушкіна. Я розповідаю про свою матусю, про ті враження, які склалися після маминих розповідей, після маминої науки. Я гірко, плакала над долею малюка, над долею "станционного смотрителя", над долею Ваньки Жукова. Мабуть, саме тоді проявились тонкощі моєї вродженої вразливої душі, які збудила матуся, змусила відчувати, тріпотіти, страждати. Відтоді моя

душа залишилася назавжди чутливою до чужого горя. Я проливала сльози над драматичними подіями і учасниками цих подій. Я не соромилась своїх сліз, бо вони були щирими. Дуже багато цікавих творів я почула саме від моєї чуйної, романтичної матусі, і вони викликали глибокий інтерес до читання художньої літератури. Багато довгих зимових вечорів аж до тих пір, коли мені вже виповнилося за двадцять років, ми провели разом з матусею за читанням книг, слуханням по репродуктору (радіо) опер, оперет, класичної музики, театральних вистав, різних музичних програм, літературних вечорів. І все завдяки матусі. Вона часто казала:

- Галочко, послухай яка прекрасна музика. А як скрипочка грає, немов плаче.

І я вслухаюся в музику, проймаюся світлим, або тривожним, або врочистим звучанням музики, співу. А одного разу каже: "Я сьогодні слухала драму Арбузова "Іркутська історія". Чудова річ". І починає мені переказувати. Ми згодом разом слухали майже всі п'єси Арбузова. Островського, опери Даргомижського, Чайковського, Мусоргського, Рубінштейна, Гулака-Артемовоцького, Верді, П.Майбороди і багато, багато інших.

Мати навчила мене читати, слухати, бачити, чути, відчувати, розуміти все прекрасне, ним захоплюватися і ним дорожити. Моє захоплення зростало разом зі мною, дорослішало, збагачувало мій світогляд, мою душу, моє життя. Я захоплювалась багатьма композиторами й їхніми творами, виконавцями цих творів. Ще тільки їх зачувши, я безпомилково розпізнавала і виводила разом з музикою той чи інший твір, арію, співала пісень разом з улюбленими виконавцями.

Брамс, Ліст, Шопен, Штраус, Бетховен, Чайковський тривожили й полонили моє серце; перший концерт Чайковського для фортепіано з оркестром підносив мене аж до зірок.

Я глибоко вдячна своїй ріднесенькій за подароване мені життя і чудовий світ цього життя за його пізнання в усій красі і різноманітності.

Наближалося свято Нового року. Матуся вдома постійно готувалася до занять з дітками, вголос читала віршики, співала дитячих пісень, розробляла тематику занять, а тепер ще й - монтаж дитячого виступу на святковому новорічному концерті. Я була першою її слухачкою, а то й виконавицею, запам'ятовувала все, а коли у мене народився синочок, я навчала його всьому, чого навчала мене матуся - віршикам, казочкам, пісенькам.

- Доню, я пошила тобі новорічний костюм сніжиночки. Він досить простенький, але я гадаю, що сподобається тобі, - сказала мама.

- А й справді подобається, - сказала я, пестячи сукню з білої марлі, накрохмалену й пишну, корону, вирізану з картону, обшиту ватою і оздоблену дощиком. Я закружляла, мов біла сніжинка, радісна й щаслива, а потім поцілувала свою ненечку.

- Галочко, я візьму тебе з собою в ясельки на Новорічну ялинку. Отам ти разом з дітками потанцюєш навколо справжньої ялинки. А - ще Дід Мороз і Снігуронька завітають на свято, щоб повеселити діток, подарувати подаруночки.

- Може й мені Дід Мороз подарує подаруночок?

- Подарує, доню, подарує, - сказала мама й погладила мою чорненьку голівку.

- Скоріше б уже Новий рік! Ще п'ять днів залишилося до нього, - щебетала я, кружляючи кімнатою.

Разом з матусею у дит'яслах працювала нянечкою старшої ясельної групи молода дівчина Віра Дмитренко. Природа її наділила не тільки вродою, янгольським характером, а й талантом. Вона добре малювала, виробляла різні прикраси, іграшки до новорічного свята, до урочистостей, шила маскарадні костюми, наряди для діток - майстриня на всі руки. Її яскраві малюночки прикрашали кожен дитячу шафу, де зберігався одяг. Червонобокі яблучка, вишеньки, груші, сливи, вухастий заїнець, рудохвоста лисичка, товстун ведмедик, квіточки, розфарбовані, радували око не тільки дитини а й дорослих. По цих малюночках діти швидко й безпомилково знаходили свою шафу.

До новорічного свята Віра приготувала яскраві ялинкові іграшки, прикраси: сніжинки, бурульки, ліхтарики, клоуни в масочках, звірятка, фрукти, овочі, серпантини, а головне - велику сяючу зірку - окрасу ялинки. Усе виблискувало, ряхтіло, вигравало, вкрите яскравими фарбами й іскристим сніжком. Дуже врочисто виглядала зала, вбрана в гірлянди, у різнокольорові прапорці, кульки, серпантини. Скрізь відчувався тонкий смак художниці за призначням Вірочки.

Мати принесла додому декілька ватяних іграшок, подарованих Вірою.

- Донечко, це тобі подарунок від Вірочки.

- Мамусю, які гарнесенькі заїнька, лисичка, яблучка. Я ще ніколи не бачила таких. І як їх Вірочка робить? Вони ж, мов справжні. Яблучко так і хочеться з'їсти. Подякуй Вірочці від мене.

Я милувалася іграшками і уявляла, як вони сяятимуть на нашій домашній ялинці.

Вперше в житті я побачила справжню лісову ялинку за два роки до цих подій, коли я ще була маленькою п'ятирічною дівчинкою. Ішов 1945 рік - перший повоєнний рік. Я прийшла до свого дядька Микити подивитися на ялинку. Дядька жив неподалік, за два будинки від тітчиного Ольжиного, де ми на той час мешкали. Сім'я його - жінка й троє дітей, значно старші за мене, не бідувала, мешкала в просторому власному будинку, гарно умебльованому, теплому, затишному. У кухні завжди носився дух смачної, ситої їжі.

Я тихенько сиділа в куточку на кухні поки мені не дозволили увійти до зали, де стояла висока, до самої стелі, пишна, гарно вбрана лісова красуня.

Мого захоплення не описати, не переказати на словах. Я й зараз відчуваю її дихання, так ялинка духмяніла свіжим лісовим духом, смоляними шишками й голками. Цей дух, п'яний і ні з чим незрівняний, наповнив мене вщерть, увійшов до моєї свідомості, до моїх органів нюху й залишився там назавжди. Переповняючи дитяче враження, гарячий захват, що, наче щем великого почуття, стискав мені маленьке й таке щире, небайдуже до краси серце.

Нарешті прийшов довгоочікуваний Новий рік, новорічна ялинка в дитячих яслах, я - біла сніжинка серед веселих дітлахів, сяюча ялинка, справжній Дід Мороз, Снігуронька - казкова дівчинка, маленький хлопчик у червоному вбранні - Новий Рік, подарунки. Свято дзвенить, свято співає. Я, як усі діти, вірила у те, що все це відбувається насправді, що таємнича казка ожила. Так воно й було. Наостанок дітей, ялинку вихователів і нянечок сфотографували. Я стою серед дітей, у центрі, під ялинкою, в коричневому платтячку з мережаним комірцем, витрішкувата, із зачіскою "каре" на голівці й нічим не відрізняюсь від ясельних малюків, - малесенька, мініатюрна, немов здивована, а, скоріш, зачарована. Тут, серед персоналу стоїть моя скромна, світла матуся.

Вдома на нас з матусею чекав сюрприз - із Щорса приїхав Вілен. Він привіз із собою велику радість, сміх, жарти, велику любов до мене і до нашої матусі, чого нам обом так бракувало. Для мене Вілен був особливий, гарячелюбимий брат, для мами - помічник, синочок і господар нашої сім'ї. Мама завжди молилася за нього: "Боже Милосердний, захисти мого синочка Вілечку від напасті, від недобрих людей. Заступи, збережи, помилуй його. Амінь".

Вілен був світла людина. Йому тільки-но виповнилось вісімнадцять. Все такий же ясноокий, миловидий, все такий же невисокий на зріст, худенький парубійко з білозубою усмішкою. Акуратний, охайний до фанатизму. На його залізничній формі все сяло, виблискувало: гудзики, емблема, бляха на ремені, одяг випрасуваний, вичищений, взуття блищало, мов дзеркало. За всім слідкував він сам і нікому не довіряв цієї важливої, тонкої роботи. Характер мав ніжний, доброзичливий, люблячий, моторний, старанний і веселий.

Коли ми увійшли до кімнати, у плиті потріскувало гілля сухоостою, охоплене червонуватим полум'ям. На плиті варилася картопля, від якої йшов такий аромат, начебто їжа варилася з м'ясом чи з салом, а не просто з часником. Віленчик ворухить вугілля, гілля, змушуючи їх яскравіше палати, щоб прискорити процес приготування їжі, а сам викидає біля плити якісь

колінця. Мама кинулася його обіймати, цілувати, а сльози радості біжать їй по щоках.

- Синочку, любесенький, яка радість! А ми з Томочкою були на святковому ранку.

- Братику Віленчику! - гукаю я, підстрибуючи й цілуючи його в щоки, у носа, у очі.

- А мене відпустили на декілька днів, - радо каже Вілен. Святкуватимемо разом. Мамо, Тьом-тьом, швиденько роздягайтесь, картопля вже зварилася, сідаймо до столу, будемо вечеряти.

Вілен зливає з картоплі окріп у миску, картоплю викладає у тарілку. Над столом в'ється пара від картоплі й окропу, викликаючи у роті пожадливі слинки. Ох і смачно їсти картоплю і запивати її часниковою юшкою.

- Я маю для Тьом-тьом подарунок. Але спочатку хай покаже мені табель з оцінками за другу чверть, - сказав Вілен, - Я вирішу чи ти маєш право на подарунок.

- Покажи, будь ласка, доню, табеля братові. Вона старалася і заслуговує на подарунок.

- Молодець! Четвірки й п'ятірки, - хвалить мене Вілен. Але маєш ще більш старатися, щоб у табелі були самі п'ятірки.

- Еге, - мимрю я. - Арифметика мені важко дається.

- Мені теж, - каже Вілен - через війну я запустив математику, тепер важко надолужувати, але ми маємо дуже старатись, щоб перебороти труднощі. А подарунок завтра буде лежати під ялинкою.

Наступного дня на великому столі стояла крихітна ялиночка, яку Вілен приніс із лісу. Ми разом прикрасили її саморобними іграшками: корзиночками з газетного паперу, сніжинками з білого паперу, загорнули в кольоровий папір картопляні брикетки й вийшли гарні цукерки. На саме видне місце повісили Вірчині осяйні іграшки. Потім накидали на гілля вати, мов снігу. Найгарнішої, найдорожчої для нас ялинки не було, бо вона була наша, прикрашала нашу бідну оселю - кімнатку, де вміщалися тільки залізне старе ліжко, великий незграбний дерев'яний стіл, кухонний маленький стіл, де зберігався злидений харч та обмежена кількість посуду. Два

стілці стояли біля кухонного столу і при вході до кімнати знаходилася плита, яка обігрівала кімнату. Цю плиту декілька разів переробляли, міняли місцями, сподіваючись кожного разу, що так буде зручніше, тепліше, але з того нічого не мінялося. Тепер вона, обмазана кізяками, щоб міцніше трималася цегла, побілена крейdiaним розчином із зеленкою, красувалася при вході до кімнати.

Я думаю, що мамине серце стислося, взялося щемом, дивлячись на нашу щирю радість, викликану нашою ялинкою. Я думаю, що мама уявила свято зовсім іншим - подарованим нею разом з татком, у повному родинному колі, щоб старшин син Толя теж був з нами. Але мати не подала виду, що гірки думки обсіли їй голову. Вона не хотіла затьмарювати нашого свята.

Врешті-решт ми, її діти, ще перебували в такому віці, коли все сприймали не так трагічно. Нас усе тішило: сніг, дощ, сонце, усе, що нас оточувало. Навіть голод і холод переносили стійко.

Ще багато років по тому я й матуся зустрічали будь-які свята дуже скромно, та завжди без сліз, журби і скарг. Ми вміли вдовольнитися тим, що мали, зате раділи від усієї душі.

Наступного дня вранці, коли я розплющила очі, мама нахилившись до мене, тихенько, загадково проказала:

- Томочко, зазирни під ялинку. Вночі Дід Мороз туди щось поклав.

- А що? Дід Мороз приходив? Я не чула.

- Він приходив, коли ти міцно спала.

Я мерщій кинулася до ялинки і знайшла під нею коробочку з кольоровими олівцями і альбом для малювання.

- Ой! - Зойкнула я.- А як Дід Мороз вгадав, що я мріяла про олівці?

- Вгадав, - сказав Вілен, сміючись. - Я йому шепнув про це на вушко.

- Дякую, братику. Я кинулася його обнімати й цілувати брата. - Дванадцять бажаних кольорових олівців, - шепотіла я у захваті.

- Тепер твої малюночки сміятимуться, співатимуть, але олівці самі їх не малюватимуть. Вчися, сестричко, уявляй, фантазуй, старайся.

- Я старатимусь, - запевнила я гаряче.

Минули новорічні свята, а зима все не відступала, лютувала, морозила, сніжила.

Моє зимнє пальто з плащової тканини пропускало холод, вітер, погано зігрівало. У суконних черевичках мерзли ноги, панчохи, підв'язані зав'язками, сповзали, і ноги вище колін червоніли аж пекли.

Я часто хворіла на застуду, дуже кашляла, а ангіну переносила найважче за нежить і кашель. Вночі підіймалася висока температура, я марила. Мама цілісіньку ніч сиділа наді мною, прикладала капустяний лист до лоба, розтирала спину, ніжки, груди протиzapальними засобами, іноді плакала, молилася. Лікувала мене гарячими напоями, яких я не хотіла пити, сульфідіном, пертусином. Хвороба відпускала, і я знову здорова, весело стрибала і співала, як горобчик.

Вдома сидіти холодно. До мами в дитячі ясла бігати далеко, зимно, тому після школи я з Надійкою сиділи на печі, яка теж не завжди була тепла. Та зерно ще якось зберігало тепло. Бувало, наберемо повний рот пшениці й жуємо, поки вона не стане м'яка, аж солодка й тягуча, як жувачка.

Нарешті зима поступово почала відступати. Бліде зимове сонечко яскравіше засяяло, заголубіло небо, прогнавши снігові свинцеві хмари, почали осідати високі намети, а потім і зовсім зникали, сніг осідав і поступово танув. Його розтопило сонце. Залишилися тільки снігові насти попід тинами. Сонечко зазирає і до нашого старенького віконечка, нишпорить по кутках маленької кімнати, виганяючи зимовий холод. Мама радіє: "Тепер нам не страшні холоди. До тепла рукою подати. Ось кімнатку побілимо, щоб вона була чепурненька і можна зустрічати весняні свята".

На вулицях повно води. Вона скрізь: на проїжджій частині, на тротуарах, її важко обійти, вона забирається у взуття, там хлюпає, чавкає. Рятують тільки гумове взуття. У мамі були гумові боти на підборах, а я мала калоші, які вдягала на черевички.

Весна набирала своїх обертів. За водою прийшла в'язка багнюка, яку ми мали пережити. На шляху до школи від будинку Довгалів, через дорогу, до самої військової казарми, завжди довго стояла вода, яка згодом перетворювалася на чорну багнюку. У багнюці загрузали вози, а що вже казати про наші ноги. Люди стрибають, перестрибують, оминають багнюку, та марно: взуття брудне, ноги мокрі. Я теж не раз губила гумові калоші, приходила, ревучи, додому, тягнучи багнюку за собою. Усе місто потопало в багнюці, бо дороги в місті були суціль ґрунтові, за винятком бруківки, яка пролягала від залізниці центром міста аж до виїзду з нього на місто Чернігів. Бруківка була тільки подекуди, на незначних площах. Коли багнюка засихала, вона перетворювалася на сипучий глибокий пісок.

Відбулися Першотравневі свята, я закінчила перший клас на "чотири" і "п'ять".

Якось матуся сказала:

- Сього літа будеш ходити зі мною до дит'ясел на оздоровчий майданчик, який влаштувала завідувача Тетяна Наумівна з дозволу районного Відділу охорони здоров'я. Це триватиме десь приблизно з місяць.

- А що означав "оздоровчий майданчик"?

- Діткам співробітників ясел дозволено відвідувати ясельки з денним перебуванням, харчуванням і участю у всіх дитячих заходах. Таких діток разом з тобою - трійко: дівчинка Люба - донька нянечки, Владик - онук Тетяни Наумівни, - однолітки твої. Я думаю що ви потоваришуєте без зайвого клопоту. Дякувати Тетяні Наумівні за турботу.

Отак розпочався мій літній відпочинок, мої перші канікули. Дійсно, в яслах мені дуже подобалось. Діти бавились на свіжому повітрі у гарненькому зеленому садку, скрізь квіти. Виховательки затівали з ними різні грання, у пісочницях багато різних іграшок. Неподалік стояли довгі дерев'яні столи, на яких

діти обідали. Перед обідом вони, втомлені, замурзані, підходили до умивальника, і матуся разом з нянечками умивали діток: мили ручки, засмаглі на сонечку, мили розчервоніле личко, носика, витирали чистим рушничком, і дитина, вмиа аж сяюча, свіжа, сідала до столу, на якому вже парував борщик і інші страви.

Після обіду дітей вкладали спати у прохолодній, провітряній залі. Декотрі дітки одразу засинали, а хто ще довго ворочався - не йшов сон. Тоді вихователька, тобто моя мати, ходила між розкладушками і тихо шепотіла невсипущій дитині на вушко лагідні слова, а, то розповідала казочку, вкривала легенькою ковдрою. Через деякий час усі діти спали, тільки чути було ніжне сопіння дитячих носиків.

Я теж, хоча й не відразу, під дружне сопіння засинала солодким сном у білосніжній постелі.

Так день за днем минав час перебування на оздоровчому майданчику.

Тетяна Геннадіївна Толочко, мамина рідна сестра, мешкала з трьома дітьми у великому живописному селі Ваганичи Городнянського району Чернігівської області, куди переїхала після війни із Добрянки.

Зовнішністю вона була схожа на старшу сестру Марію, мою матір, проте була вища на зріст, довгонога, струнка, темно-русява, обличчя видовжене, рот губатий, сміялася хрипкувато. Взагалі не вродлива, але симпатична, приємна весела жінка. Характер мала в протилежність скромній, покірній сестричці наполегливий, вимогливий. Вона вміло користувалася пільгами вдови, вміла постояти за свої права, завжди йшла напролом і добивалася для себе, для своїх дітей законних привілеїв. Жінка трудолюбива, багато на чому зналася, багато чого вміла. Працювала тьотя Таня вчителькою у Ваганичській семирічці, мешкала при школі в чотирикімнатній квартирі, мала город, держала корову.

Саме до неї ми поїхали з матусею серед літа. Вілен працював у депо, готувався до вступу в залізнодорожний технікум.

До залізниці ми йшли пішки, десь кілометрів з шість від нашого будинку. Дорогу вибрали не шосейну, а польову. Одразу за крайніми будинками міста вона повертала ліворуч і йшла до самої залізниці городами. Я бігла (діти ж не ходять, а майже завжди біжать, куди б то не було) то попереду, то позаду неньки, збирала польові квіточки. Було десь за полудень. У житі сюрчали коники, сонно дихали городи, розморені пекучим сонечком. Мати поспішає. В горлі пересохло, а спраги нічим угамувати - ні криниці, ні колодязя.

- Скоро, доню, станція. Онде вже дерева видніються. Там поп'ємо водиці.

Мені аніскілечки не хочеться водиці, але я вглядаюся в далечінь, щоб побачити пристанційні дерева. Ось я вже їх бачу, вони, мов ідуть, назустрічі.

Я вперше бачила потяг, і мене лякали великі колеса паровоза. Я навіть очі заплющила, поки він, пихкаючи, не проповз мимо. Мене все дивувало й захоплювало: і вагон, і швидкий рух потяга, і швидкі зміни пейзажу за вікном. Я стояла біля вікна і, не відриваючись, дивилася на пробігаючі дерева, стовпи, хатини, сади, ліси.

- Ось ми вже приїхали, - сказала мама. - Обережно, доню, не поспішай. Спочатку я вийду, а потім тебе висаджу.

- Швидко ми приїхали, - кажу я. А я отак би їхала й їхала, все далі й далі. А де ж Ваганичі?

- До Ваганич ще маємо йти пішки. Тут недалеко - "рукою подати". Тільки на перешкоді - болото, місцями - трясовина. Та мені не вперше, якось перейдемо.

Потяг погуркотів далі, тягнучи за собою чорну стрічку диму. Простуючи від будинку залізничної станції через залізні рейки, ми увійшли до невеликого саду, який вивів нас до дороги й стежки. Стежка вела до села через луки, а польова дорога в'юнилася поміж хлібних ланів і була значно довшою. Мама вибрала стежку, і ми рушили вперед. Йти стежкою було одне задоволення. Перед нами, ліворуч, праворуч стелилися високі

смарагдові соковиті трави з безліччю барвистих квітів. Луки нагадували пишні килими з дивними незбагненими узорами. Від трав і квітів линув духмяний аромат, п'яний і трохи задушливий, розігрітий палючим сонцем. При наближенні до болота повіяло прохолодою, болотяною вологою й тванню, запахами болотяних трав і квітів: очеретом, лепехою, сухоцвітом багновим, чередою. Наче панни, купини у шатах дивних у болоті повагом сидять. Різні звуки оживляють болото. Ті звуки йдуть від різних болотяних птахів, яких тут розвелось безліч. А ще - саме багно стогне, пихтить, сичить, хмикає - лякає.

Мама ставить мене на широку купину: - Стій, донечко, не бійся, я піду й пошукаю тверде, безпечне місце.

- Мамо, я боюся, не йди... А як ти потонеш...

Я здригаюся від страху й плачу.

- Не плач, любя, все буде гаразд. Я не вперше ходжу болотами і це болото добре знаю. Маю нащупати тверді місця, а тоді тебе перенесу. Головне - стій на місці, купина надійна.

Мама підняла спідницю вище колін і пішла, сторожко ступаючи, поки оминула багно. Потім перенесла мене на стежку.

Вдалині паслися коні. Поступово ми наближалися до них і до крайніх хатин, що приліпилися до самих луків, ліворуч росли високі дерева, які й привели нас до села.

Тітонька Тетяна радо нас зустріла:

- Сестрице Манечко, Томочко, як рада я вас бачити, - казала сяюча тітонька, обіймаючи й цілуючи нас обох.

- Відпочивайте з дороги, а я приготую вечерю, подою корівку й вечерятимемо. Томочка підросла, гарненька стала. Вона притисла мене до себе - Гадаю, що їй сподобається у нас, і вона пробуде до кінця літа, а там, може, й залишиться на зиму. Вчитиметься в нашій школі. Ваша ж кімната дуже холодна, ти ж, Манюсю, увесь час на роботі. У нас просторо, тепла піч, минеш коридор і - клас. Та й з харчами краще, корівчина молоко дає.

- Побачимо, ще про те поговоримо, - відповіла, якимось невпевнено, невизначено матуся.

- Томо, - звернулася тітка до своєї доньки, теж Тамари, - накопай картоплі, начисти й постав варити, та поклич Миколку, який увесь день десь гасає.

Тамарі не треба було казати двічі. Вона одразу кинулася виконувати мамине прохання.

До речі, треба сказати, що тітонька мала трьох дітей: Віталій - старший син 1929 року народження, одноліток нашого Вілена, служив у Армії. Я його ніколи не бачила, скоріш не пам'ятаю, донька Тамара 1935 року народження (їй виповнилося 13 років), - білявка, густе волосся, заплетене в тугі довгі коси, великі, трохи вилупкуваті сині, як волошки, очі, кругленьке рожевощоке обличчя, гарненький ротик. Працьовита дівчинка, мамина помічниця у всьому: вдома, у городі, вміла і корівку подоїти, охоче коло неї поралася, варила їжу, прала білизну, прибирала в кімнатах. Тамара дуже любила свою матусю, мала м'який, лагідний, доброзичливий, веселий характер, вчилася посередньо, гарно співала; Микола, молодший за Тамари на три роки, русявий кучерявий хлопчина з блакитними очима, улюбленець матусі, більш пустував, часто вдавався до сліз, капризував. Тамара й Миколка між собою не мирили. За лінощі Миколі не раз діставалося від сестри. Тоді він плакав і кричав на неї образливо: "Лупрення, лупрення", - розмазуючи соплі і сльози. Тамара хапала його за чуба й гамселила по спині:

- Витри соплі, аскрак (по - сільському означає - шмаркач).

Матуся наступного дня повернулася додому, бо мала виходити на роботу. Я гірко плакала, прощаючись з нею. Мама заспокоювала мене, цілуючи:

- Не плач, донечко. Ти звикнеш і тобі сподобається тут. Дивись які просторі, світлі кімнати, скільки квітів на вікнах. Слухайся тьоті Тані, допомагай Тамарі. Вона, лагідна, хороша дівчинка, твоя двоюрідна сестричка.

- Еге, а Миколка мене не любить.

- А ти його не займай. Все буде гаразд. Тітонька Таня тебе не скривдить і нікому не дозволить кривдити.

Дійсно, я скоро до всього звикла, але дуже сумувала за матусею.

Тітка Таня прокидалася рано, виганяла корову в череду, поралася біля печі. На сніданок їли зазвичай варену картоплю, молоду, з "пригарками" (з підгорілою зверху, хрусткою кірочкою). Вона, розсипчаста, парувала на столі в полумиску поруч з полумиском кисляку - простокваші, свіжої й густої.

- Їжте, дітки, досхочу, - казала тітонька. Та нас не треба було вмовляти. Картопля й кисляк швидко зникали в наших пожадливих ротах, полумиски порожніли.

З того часу я назавжди уподобала картоплю з простоквашею. Ото смакота!

Село Ваганичі, велике, гарне, оточене луками, вербами, високими, розлогими деревами. У селі збереглося родове помістя ваганицького земського лікаря - дворянина Миколи Євреїнова, який свого часу заснував метеорологічну станцію, збудував лікарню в селі й інші добротні приміщення, у одному з яких розміщалася школа. Він посадив чудовий парк довкола свого будинку. Я бачила цей парк, бігала доріжками колишніх алей, тепер захарашених заростями, як і великий став, який зберіг давню красу. Описати детальніше я не можу, бо в свої вісім років, ще не пройнялася баченням, не запам'ятала його.

Жилося мені у тітоньки добре, я посправнішала, і тітка запропонувала матері, щоб я пішла у другий клас до Ваганицької школи. Мама погодилася. Та мені не сподобалася ця ідея. Я сумувала за домівкою, мені набридли бійки, сварки між Тамарою й Миколою, його хникання й сльози. Між тим, і він недолюблював мене, дражнив, дратував. Та матуся дала згоду, сподіваючись на краще, турбуючись за мене, і я мусила підкоритися.

Класи у школі були зведені. У одній класній кімнаті навчалось одночасно два класи: другий та четвертий. Вела уроки одна вчителька. Я переймалася тим, що на мене скося позирали незнайомі діти як на родичку вчительки, мене ображало те, що мене нишком уїдливо називали жидівкою. Я знічувалась, ніяковіла. Біля дошки відповідала невпевнено, арифметику погано розуміла й не могла зосередитись. Не пішло тут навчання, та й годі. Першу чверть я закінчила з трійками й запросилася додому.

Матуся приїхала й забрала мене. Усе почалося спочатку: зима, холод, недоїдання, але одне мене тішило - я вдома, з рідною ненькою, серед своїх однокласників, у звичній обстановці, у звичному оточенні й у звичному режимі.

Уже позаду залишився другий клас. Його я закінчила успішно - без трійок. Попереду - красне літечко. Наше подвір'я, як завжди, дзвеніло веселими голосами дітлахів. Майже весь куток вулиці Човоноармійської збирався на нашому подвір'ї. Хлоп'ята згуртовувалися навколо Сашка і Анатолія Авраменка, а дівчатка бігли до нас з Надійкою. Бувало, Надійка кличе мене: - Томко, ходи в кремушки гратися. - Гаразд, я вже йду, - відповідаю я. Тоді у піску на дорозі назбираємо гладеньких, невеличких кругленьких камінців, посідаємо на підлогу, і гра розпочинається. У грі повинно бути по п'ять камінців у кожної з нас. Хтось з нас вступає в гру перший. Спочатку усі камінці з долоні перекидаються на тильну сторону руки, з якої скидаються на підлогу. Потім один камінчик підкидається вгору і поки він упаде треба вхопити камінчик з підлоги й упіймати підкинутий камінчик і так аж поки всі п'ять камінців не опиняться в долоні. Далі все спочатку. Гра продовжується до тих пір поки не згребемо два рази по два камінчика, а далі - один і три, затим усі чотири камінчика разом. І все. Хто скоріше упорається, той і переможець. Гра дуже захоплююча і може за бажанням продовжуватись годину, а то й більше. Надійка була спритнішою, пальчики й долоні мала гнучкіші, тому частіше перемагала, але я не ображалась. От у "хрестик і нулік" частіше перемагала я. Коли приходили дівчатка Надійка і Люся Плоскі, ми затівали різні цікаві забавки, а також грання з м'ячем на спритність, на точність удару, швидкість реакції, рухливість, ловкість; довго стрибали через скакалку. За іграми минав і день, навіть забували поїсти. Ми з Надійкою іноді збиралися на сусідську вишню, щоб погризти солодкого прозорого клею.

Цього літа я разом з подружками вчилася плавати у річці Чибрижі, яка протікала за два квартали від нашого будинку, а саме: у кінці вулиці Червоноармійської. Треба тільки минути бульвар, трохи спуститися вулицею вниз і - річка.

Якось Надійка каже: - Дівчата, ходімо на річку купатися. Підемо на "Бабське корито" вчитися плавати. Беріть із собою наволоки.

- А навіщо наволоки? - питаю я.

- Ну а як ти вчитимешся плавати? Ходімо, там побачимо.

- Ну ходімо, то ходімо, - сказала Віра якось невпевнено.

- А я боюся, - каже Тамара. - Я зовсім плавати не вмію, та мене й мати не пустить, а як попрошу наволоку, то й ще зчинить лайку.

- Ну що ж, підемо без тебе, - кажу я - тільки не ображайся.

- Ходіть собі, а я піду додому.

На річці, досить не широкій, спокійній, одна біля одної було дві купальні. На одній купалися хлопчачи й дорослі, а на другій - малеча. Якраз другу купальню прозвали "бабським коритом" через те, що одразу біля самісінького берега лежала ще з давніх - давен широка колода з упавшого дерева, вищерблена часом, водою, вичовгана ногами, і нагадувала старі ночви. Тут жінки прали білизну, купалися, тут було улюблене місце дітлахів: зручно сходити у воду, стрибати та й не боязко, бо місцина неглибока.

Коли ми прийшли до річки, на купальнях було повно купальників. Хлоп'ята один за одним без трусів з розбігу пірнали у воду, з діймаючи бризки, верещали, пустували. Ми бочком - бочком обійшли їх і підійшли до своєї купальні. Вода у річці, скаламучена дівчатами, які борсалися, плавали, стрибали. Над річкою линув їхній дзвінкий галас.

Я, до речі, боялася води, глибини навіть у тих місцях, де курці по коліно. Мені треба було звикати до цієї прекрасної стихії. Я дуже обережно заходила у так зване "корито", не наважуючись зійти з нього у воду, але вона вабила мене своєю річковою свіжістю, принаджувальною силою незнаного раніш відчуття. Нарешті я якось насмілилась і, тримаючись за "корито", занурилась у воду. Вона сягала мені підборіддя, тягнула ступати далі. Я наважилася й ступнула раз, вдруге, відчуючи блаженство.

- Тамаро, - звернулась до мене Надійка, - не бійся, роби, як я. Вона плеснула наволокою об воду, та надулася, і утворився пузир. Надя ухопилася однією рукою за пузир, а другою загірбала до себе воду, біла ногами по воді, утворюючи щось неймовірне, бризкаючи у всі боки і... плівла, радісна, щаслива. Біляве волосся розметалося і плівло за нею, голова й волосся вкрилися водою. Поруч з Надею плавали інші дівчатка, хто "пособачому", хто на пузирі. Я теж спробувала і пропливла мо з метр.. А потім - ще і ще...

Минув час, і я плавала без наволоки, але на мілкому. Глибини, як і раніше, боялась. Мабуть, тому плавати, як слід так і не навчилася б, якби не мій чоловік В'ячеслав, який вчив мене плавати на озері біля "Сільгосптехніки" "кролем", "брасом", що згодом дало мені можливість плавати на більш широких річках і навіть - у морі.

На річці бували не так часто, як хотілося, Надя підрядилася пасти сусідських гусей, і ми багато часу проводили на вигоні, або на інших пасовищах. На вигоні - пустирі, що за вулицею Червоноармійською, туди далі у напрямку військового аеродрому, пасли корів, кіз, або просто гуляли діти з прилеглих вулиць. Тут були однолітки і старші за нас з Надійкою дітлахи, та ми сторонилися їх, до спільних ігор не долучалися, а весь час - тільки вдвох.

Неподалік злітали в небо військові літаки, і ми спостерігали за злетом, припавши тілом до землі, приголомшені їхнім ревом і силою. Волосся на голові ворушилося, але завжди переважала цікавість.

Надійці господиня давала денне харчування: суп чи борщ, кусень хліба, цибулину, коли - огірок. Ми наїмося й бігаємо за гусями: "Гиля, гиля" - ганяємо їх з посівів. Гуси тягнуться до "копанки" з водою - маленького штучного озера з теплою прозорою водою. Ми тим часом біжимо в жито, гаряче, парке, дзвінке, збирати волошки. Далеко не заходимо, бо якось лячно отого заворожуючого дзвону й стрекотіння невидимих коників.

Отак увесь день під палючим сонцем і проводимо час. А, буває, піде рясний, теплий дощ, або грозовий, грізний,

блискавичний. Пересидимо під дощем, намокнувши до нитки. Гуси лягають на землю, стихають. В надвечір'ї повертаємося додому. І так я з Надійкою майже щодня. Мама, йдучи на роботу, наказує:

- Галочко, читай книжечки, від дому далеко не ходи. Хіба що іноді дозволяю з Надійною пасти гусей.

Увечері, як трохи стемніє, я разом із сусідськими дітьми ходила до військової казарми, що на нашій вулиці, дивитися кіно. Солдати дозволяли нам заходити на територію подвір'я, де стояла деяка техніка. Тут поблизу будинку казарми стояли дерев'яні лавки, позад них - кіноапаратура, а біла стіна самого будинку була за екран.

Ми всідалися на траву, підібгавши під себе босі ноги й, мов зачаровані, чекали, коли на стіні з'являться перші кадри. Поруч тріскотів кіноапарат, видаючи зображення й озвучуючи дії кінофільму. Дивне видовище це кіно. Бувало, що плівка рвалася, кіно переривалося, плівку довго лагодили, а глядачі бурхливо виражали своє невдоволення: свистіли, кричали, вигукували, тупотіли ногами по траві.

Я піддавалася загальному екстазу, нервувалася й заспокоювалася тільки тоді, коли знову починалося кіно, сиділа зосереджено, тихо, як миша.

Так вперше в житті побачила кіно й назавжди захопилася ним. Нам показували трофейні кінофільми "Дитя Дунаю", "Тарзан", які мені запам'яталися. Інших фільмів не пам'ятаю. Вони були про війну й не тільки, підсвідомо відчую, що подобалися, але не пам'ятаю змісту. Побачивши кіно "Тарзан" хлопчачи лазили по деревах, вигукували "А-а-а-іа-а", а дівчаток обзивали Читами.

Нарешті брат Вілен здав вступні іспити і вступив до залізничного технікуму. Збулася його мрія. Мама і я плакали, виряджаючи його на навчання.

- Віленчику, синочку, я дуже рада, за тебе, тому і плачу. Ти здобув, чого хотів. Спокійно навчайся, за нас не турбуйся, усе буде гаразд. Дасть Бог Толя скоро повернеться. Буде поміч. Ти, дитинко, пиши нам, як улаштуєшся, не забувай, а ми з

Томочкою будемо чекати від тебе звісточки. Якщо щось буде потрібно, пиши, постараємось допомогти.

- Матусенько, ріднесенька,- я обов'язково писатиму, - обіцяв Вілен, а в самого з очей котилися сльози.

- Тьом-тьом, - звернувся він до мене,- вчися, старайся, допомагай матусі, ти вже доросла дівчинка, мамина опора й надія. Не засмучуй нашу неньку. Я тебе дуже люблю. За мене не турбуйтеся, я вчитимуся за державний кошт і вас не підведу. До побачення, мої рідні.

- Щастя тобі, синочку. Ми прощалися й прощалися, не тамуючи сліз. Дуже важким виявилось розставання.

Невдовзі початкові класи перевели до нового будинку школи. Школа, висока, класні кімнати просторі, світлі. Тут була й піонерська кімната, обладнана й оформлена належною атрибутикою. Можна було пограти в шахи, шашки, доміно. Школа розміщалася зовсім близько від мого будинку. Усього п'ять хвилин ходу, і я вже в школі. Іншим діткам теж було ближче й зручніше ходити, якщо брати до уваги, що школа знаходилася все на тій же вулиці Червоноармійській. Більшість дітей мешкала недалеко - на сусідських вулицях, за винятком кількох учнів із села Хрипівки і кількох учнів, що мешкали в районі Маслосирзаводу.

У мене з'явилася нова подружка - Тамара Хорошкевич. Дружба з Надійкою була міцна й незмінна, але тепер вона мешкала аж у кінці Червоноармійської вулиці, де її мати, Мотря Муравко, побудувала невеличку хатинку. Після уроків Надійка завжди поспішала додому, в позакласних заходах участі не брала.

Тамара - дівчинка білявка, лагідна, скромна, навіть трохи боязка, скута. Ходила, голову втягнувши в плечі.

Ми, немов поріднилися, увесь позашкільний час були разом. Разом співали, танцювали, разом мріяли. Кожну крихту ділили навпіл. Вчилися ми майже на одному рівні. Щось у мене краще виходило, щось - у Тамари. Усе було гаразд, тільки математика обом не давалася. Наші матері дружбу поміж нас підтримували й сприяли їй.

Ми вже носили на грудях піонерські червоні краватки й значки, чим неймовірно пишалися. Аякже - ми поповнили лави галасливої, веселої, доблесної дітвори, яка об'єдналася під бадьорим патріотичним гаслом: "Будь готовий! Завжди готовий!"

До нашого класу прикріпили ученицю педучилища, призначивши її піонервожатою. Галина, так звали піонервожату, активна, товариська, винахідлива, здібна, згуртувала наш клас і повела піонерськими сходишками до цікавої країни - Піонерії. Вона залучила учнів до шкільної художньої самодіяльності, до участі в шкільних концертах, святкових ранках. Отут ми з Тамарою занурилися в рідну стихію з головою й стали, як то кажуть, стрижнем кожної святкової програми. Без нас і "вода не святилася". Дві маленькі співухи й танцюристки. Ми викликали захоплення у глядачів, коли виконали свій перший танець "Циганочку". Це сталося на Жовтневі свята. Готуючись до концерту, Галина запропонувала нам підготувати цей танець. Я була в ролі Цигана, а Тамара - Циганки. Вона допомогла нам з костюмами. Костюми вишли гарні й доволі колоритні. Я танцювала у шароварах, шовковій сорочці, у маленьких чобітках і крилатому капелюсі на голові. Ще Галинка намалювала мені вусики, вийшло дуже кумедно. Тамара - білявенька, ніжна циганка, у довгій широкій спідниці, червоній кофточці, з намистом на шії, у квітчастій, яскравій хустці на маленьких плечах, виглядала дуже яскраво. У залі педучилища зібралось багато учнів, вчителів, батьків, і розпочався концерт. Були різні номери, а ми з Томою готувалися в окремій кімнаті до виходу. Наряджала нас Галина. Ми хвилювалися, але хвилювання було піднесене й радісне. Ось об'явили наш номер: "Танець "Циганочка", виконують Тамара Світлична й Тамара Хорошкевич". Виходимо, танцюємо, викидаємо рідні колінця: я чобітками вибиваю дріб, Тамара кружляє, а далі співаємо:

Тамара:	"А мій циган люльку курить",
Я:	"А циганка людей дурить",
Тамара:	"А мій циган сіно косить",
Я:	"А циганка грошей просить..."

Станцювали ми на славу. Усі діти регочуться, радісно вигукують, вчителі, глядачі плескають у долоні...

Наша з Тамарою активність у всіх шкільних заходах, наша популярність дедалі зростали. "Тамара Світлична, Тамара Хорошкевич"! У такій послідовності завжди озвучувались разом на кожному концерті й зустрічалися присутніми зі схваленням і захватом.

До нас потягнулися хлопчаки - однокласники, які писали записки, освідчуючись. Мені писав Володя Таран: "Тамара я тебе л...ю". Він скрізь і всюди ходив за мною по п'ятах, зітхав, не ховаючи своїх почуттів до мене. Мені якось переказала тьотя Марія – прибиральниця - слова Володі: "Я виросту, вивчуся на льотчика і одружуся з Тамарою".

Володимир Таран і Олег Вендт були кращими учнями нашого класу і мені імпонувало, що саме Володя Таран сохне по мені, але не більше. Мені писав і Толя Лісяк, а Сашко Іванов видавав мені нові шашки в піонерській кімнаті, ніяково виявляючи свою прихильність. Я ще нікому взаємністю не відповідала. Петро Науменко, бешкетник і двійошник, подарував Тамарі брошку, яку поцупив у старшої сестри Ніни. Він викликав Тамару на подвір'я і вручив дівчинці сірникову коробочку, у якій лежала невеличка гарненька брошка. Тамара перелякалася, коробочку взяла, не здогадуючись, що в ній, а потім ще більше перелякалася, побачивши брошку. Тамара не сприймала Петра за хлопчака, котрому можна довіряти, а тим більше симпатизувати. Вона показала мені брошку й запитала:

- Що мені робити? Що він удумав? До того ж він мені зовсім не подобається.

- А ти поверни йому його подарунок, і усе він зрозуміє.

- А як повернути? Він ще наб'є мене, - хвилювалася Тамара.

- А так - поклади коробочку йому під парту.

- А й справді! Саме так я і вчиню, - сказала Тамара.

Мабуть, таки вчасно Тамара повернула брошку Петрові, бо Ніна кинулася брошки і зняла вдома галас, звинувачуючи брата у пропажі. А тут і брошка знайшлася. Так між Тамарою й

Петром перервалися стосунки. З чого почалися, тим і закінчилися.

Тамара мешкала з матір'ю, Марією Платонівною Дорошенко, у власному будинку неподалік від мене - будинків за п'ять, - на розі вулиць Жовтневої й Петровсько (тепер - Чумака). Зі свого ганку я бачила їхній дім. Будинок був міцний, з продовгуватою верандою, щоправда, підлога у веранді похилена, невеличке подвір'я, сарайчик, який потребував ремонту, занедбаний туалет і великий куш бузку під вікном веранди. Мені подобалася їхня велика кімната, освітлена чотирма вікнами, що виходили на вулицю, заставлені квітами герані, які завжди пломеніли, як і на нашому вікні. За стіною кімнати - маленька вузька спальня, у яку з кухні виходила пічна черінь з дерев'яним полком, пристроєним до неї. Черінь була зовсім невеличка, тому спати приходилося на полку, усланому подушками. У кімнаті стояли три ліжка з перинами, м'якими подушками, гарно вбрані, посеред кімнати стояв великий стіл, на якому лежала мережана скатертина; на вході у кімнату стояла посудна шафа, через скляні дверцята якої виднілися високі чашки й блюдечка. Якогось такого багатого посуду не було, увесь доволі простенький. Багато місця займала здоровенна скриня, як з'ясувалося пізніше, набита всіляким скарбом: взуттям, одягом, білизною й багато чим. Свідченням минулого достатку був патефон з великою кількістю платівок і невелика картина, що висіла в кутку. На ній зображений чоловік, що сидів на стовпі, а під стовпом - вовк у очікуванні. Навкруги - сніг і німа тиша.

Взимку велика кімната перетворювалася на крижану хатинку, бо піч рідко топили, а залізна висока чорна груба поглинала прірву дров, яких, безумовно, завжди бракувало. Вона топилася один раз на день, коли варилася їжа, чи підігрівалася, тому в кімнаті було холодно - "хоч собак ганяй". Грілися чашкою чаю. Так і виручали одна одну - до мене ходили супу попоїсти, до Тамари - чаю попийти.

Марія Платонівна була не зовсім доброзичливою, часто нервувалася, гримала на нас, бо мала черстве серце, від неї

ніколи не сходила доброта, тільки невдоволення. Працювала вона санітаркою в районній лікарні.

Одного разу в житті моєї подруги Тамари сталося жахливе. Десятирічна дитина почула від чужих людей те, що так старанно приховувала її мати, Марія Платонівна, а саме, що вона нерідна дівчинці. Важким горем лягла ця приголомшуюча, несподівана звістка на тендітні дитячі плечі Тамари, на ніжне серце, смирне й лагідне. Тільки природні людяність і доброта серця згодом дали їй ту силу, яка зборола горе й розпуку, завдяки яким вона все простила Марії Платонівні, хоча та в силу свого, м'яко кажучи, складного характеру, не знайшла в собі тої іскорки, яка б погасила, пом'якшила для них обох складну ситуацію, не змогла проявити ніжних материнських почуттів, які утамували б горе сироти.

Тамара часто за слізьми нічого не бачила, ходила, увібравши голову в худенькі плечі. Вона дізналася, що її тато, директор Єлінської школи Щорського району і мама, вчителька, були звірські закатовані й страчені за зв'язок з партизанами, а її старшу сестру й брата начебто взяли люди і вони невідомо де. Чому Марія Платонівна не відкрила правди своїй доні за її рідних батьків? Хто зна, може, вона чекала на слушну годину, коли дівчинка трохи підросте і в змозі буде все сприйняти й зрозуміти. Безумовно, вона сама переживала й не наважувалась до пори про це заговорити й не сподівалася, що недобрі люди безжально все вирішать за неї своїми злими язиками. Мені було боляче за подругу, мені було гірко, тим більше після всього, чути, коли мачуха ні за що або за дрібниці лаяла Тамару, виливаючи на неї свою злість, попіраючи за усі негаразди життя. Я бачила, як скригощуть зуби, як злі сльози, мов град, збігають по її рожевих щоках, скапують з носа. Я майже ненавиділа її такої хвилини.

Я ніколи не бачила, щоб моя мама плакала зі злості. Так, вона часто згадувала за татка, побивалася за синочками, які служили, навчалися далеко від дому, зронивши теплу сльозинку. Її блакитні очі завжди світилися м'яким, лагідним світлом, якого вистачало на всіх: на маленьких діток, яких вона виховувала, на тих, з ким товаришувала, спілкувалася, працювала, на моїх

подруг і товаришів і на тих, хто потребував співчуття. Вона й до Тамари ставилася як до доньки, уважно й чуйно, заспокоювала її, подаючи надію, що гнітюча безпорадність минеться, що вона не одинока, поки поруч є добрі люди, тим самим брала її біль до свого серця.

Бувало, прийду до Тамари в простенькій новій сукні, а Марія Платонівна неприязно до мене: "Чого прийшла? Тамару дражнити? Іди собі, її вдома нема". Тамара все чує, та тільки мовчки сльози ковтає, не в силі заперечити.

Для нашого піонерського загону придбали піонерський горн і барабан. Якщо горніста так - сак вивчили трубити, то на барабані ніхто не наважувався вибивати дріб. А я вдома потренувалася, бачу - виходить. Прийшла до школи й кажу піонервожатій:

- А я вмю на барабані вибивати паличками дріб. Галина здивовано до мене:

- Тамарочко, невже? Ану спробуй. Вона простягнула мені палички й барабан, і я упевнено забарабанила: "трам-та-там, трам-та-там, трам-тара-там-тара-там, там-там..."

- А й справді гарно виходить, - заплескала в долоні Галинка.- З цього часу ти на всіх піонерських лінійках ходитимеш попереду загону з барабаном, поруч з горністом.

Так і повелося. Маленька дівчинка - барабанщик завжди йде попереду, вибиває під звуки горна бадьорий барабанний клич.

1949 рік ознаменувався радісними подіями, що відбулися в нашій сім'ї. Нарешті демобілізувався з лав Радянської Армії і повернувся старший брат Анатолій. Подумати тільки! Майже сім років ми не бачилися! Як пішов у вісімнадцять років, то повернувся змужнілим, високим, сильним двадцятичотирирічним молодим чоловіком. Моменту самого повернення я не пам'ятаю. Саме був на канікулах Вілен, то брати проводили час завжди разом. Я проводила літні канікули в піонерському таборі. Коли повернулася додому, то обидва брати взялися за моє виховання: то руки не помила, то шия брудна, то неправильно вимовляю слова і взагалі треба над мовою попрацювати, то книжки не поскладала... і майже за все

отримувала легенькі потилишники, щиглі в лоба. Воно не так боляче, як образливо. Більш за всіх старався Вілен, а Толя тільки реготався, дивлячись на нас.

Не гаючи часу, Анатолій вступив одразу на другий курс Гомельського дорожньо-механічного технікуму й залишився в Гомелі.

Брата Вілена з технікуму призвали служити строкову службу в лавах Радянської Армії. Можна сказати, що мої брати визначили свій життєвий шлях і успішно його долали. Я перейшла до четвертого класу й успішно вчилася. У табелі за всі чверті стояли четвірки й п'ятірки.

Після четвертого класу базової початкової школи усіх учнів прийняли до п'ятого класу Городнянської середньої школи №1.

Середня школа

Літо 1951 року добігало кінця, й мати почала готувати мене до нового навчального року.

Для мене розпочався новий етап життя, більш усвідомлюваний, більш активний, насичений знаннями, етап пізнання, відповідальності, спілкування, а головне - розуміння того, що відбувається з тобою, навколо тебе, розуміння корисного, доцільного, прекрасного, якому вчать мати, вчителі, приклади життя.

Мама придбала для мене шкільну форму - коричневу сукню із саржі зі стоячим комірцем, обшитим білим мережаним плетивом. Такі ж мережки нашиті на манжетах рукавів. До сукні пошили чорний і білий фартухи, купила чорні черевики і навіть - нові стрічки - червону й білу, блискучі атласні, а для книжок, зошитів і приладдя - чорненький лакований портфельчик з металевим сяючим замочком. Не портфель, а мрія, яка збулася тільки в п'ятому класі. У портфелі тепер лежали новенькі зошити, щоденник і книжки, які ще пахли папером, друкарською фарбою й утаємничували зміст усього, що я мала вивчати. Тамарі мати теж придбала все новеньке, як і мені.

До школи ми не йшли, а летіли, як на крилах, сяючі й радісні, новенькі з ніг до голови. Здавалося, що весь світ задивляється на нас. Проте я дуже хвилювалася: все-таки інша школа, якийсь-то "в" клас, незнайомі вчителі. "Добре", - думала я - "Більшість учнів - однокласники, а з новенькими познайомлюсь, потоваришую".

- Як то буде в новій школі? - каже Тома. - Мені радісно й трохи лячно.

- Як то буде. Головне - ми разом, - заспокоюю я Тамару.

Її біленьке личко ясніє. Вона така гарненька. Білий фартушок на форменому платтячку, туго заплетені білі кіски з блакитними стрічками, такими, як її покірні очі.

5 "в" клас Городнянської СШ №1 був зведений. Окрім учнів нашого четвертого класу до нього увійшли учні з різних сільських шкіл: Горошківської, Гніздищанської, Хрипівської, Марченкового хутора. До нашого класу ще ходили діти, що переїхали до Городні з сіл, що залишилися на другий рік у п'ятому класі. Багато з новоприбулих було двійшників і порушників дисципліни. В такому класі було складно навчатися. Учні, такі різні, невгамовні, а то скуті, боязкі, звикали до школи, один до одного, поступово згуртовувалися, почали товаришувати поміж собою.

До нашого класу прибули: Наталя Хихлухо, Юля Бояренко, Софійка Савченко, дві сестрички Дубравські, Надійка Поповська. Хихлухо Наталя - відмінниця, дівчинка-красуня, зразок скромності й доброти. Вона, дівчатка Дубравські, Поповська ходили до школи майже за вісім кілометрів. Разом з дівчатками долали кілометри Володя Дубравський, Юрко Самоткан, Микола Якуш, Микола Мойсук, Мишко Крамаренко й інші. Володя Дубравський, як і Наталя Хихлухо, - відмінник. Обоє прийшли з Горошківської школи.

Керувала нашим класом Штана Ульяна Микитівна, молода вродлива жінка, вимоглива й сувора. Вона викладала російську мову й літературу. Не дивлячись на жорсткість характеру, вона не могла впоратися з порушниками дисципліни, дуже нервувалася, злостилася, чим піддавала, як кажуть, куті меду. До наших порушників - Петра Науменка, Василя Костирки, Юрія

Тимченка, додалися, - друкорічник Анатолій Барковський, новоприбулі, - Микола Мойсюк, Дудар, які зривали у роки, заважали класові працювати, а вчителям викладати. Через лічених пустунів клас здавався некерований. Так, втрачав рівновагу над собою учитель математики Падалко Іван Юхимович. Йому ніяк не вдавалося взяти владу над класом. Чоловік, немолодий, знервований, щось собі бубонів під ніс, але його не чули, не розуміли. Бешкетники над ним глушилися за його фізичну ваду - кульгавість, уроки перетворилися на суцільний безлад: у класі завжди стояв гамір, у якому важко було зрозуміти, що каже вчитель, що запитусь, про що розповідає, чого вимагає. По класу літають паперові літаки, хлопці стріляють у дівчат з гумових стрілячок, залазять під парти, перебігають від парти до парти, смікають дівчат за коси, або щось кидають за комір. Іван Юхимович червоніє, блідніє, щосили гапесить кулаком по столу, або столом об підлогу, щось між тим роз'яснює, пише на дошці, та второпати що, неможливо. Успішність була низькою. Лише лічені учні, здібні до математики, більш тямущі, встигали ухопити головне, мали непогані знання. Решта - математики не знала. Я ледве-ледве витягувала на "четвірку", хоча з інших предметів вчилася на "відмінно".

Такий безлад зчинявся й на уроці історії, яку викладав Юрченко Марко Трохимович, чоловік літній, високий на зріст, худорлявий, лисий. Він бігав з указкою в руці по класу за бешкетником, наміряючись луснути того, а учні реготалися, як з цікавої вистави. Так минав урок. Так історія стародавнього Світу разом з математикою за п'ятий клас бажали кращого.

Тільки в шостому класі новенька вчителька історії, маленька на зріст, зовсім молоденька, тендітна, як билиночка, гарненька, як квіточка, з перших уроків взяла клас в "їжаківі рукавиці". Суворі, вимоглива, старанна, вона одразу зрозуміла, що клас кульгає на обидві ноги, занедбавши предмет, що історію за п'ятий клас більшість учнів знають дуже слабо, а деякі навіть уявлення не мають, бо прогуляли, пропустивали, згаяли час.

Тепер у класі на уроці історії стояла така тиша, що чути, як пролетить муха. Зачувши незначний, невиразний шепіт, вчителька щосили вдаряла указкою по столу, аж виляски котилися класом. Тут уже було не до сміху. Посипалися, мов горох, одиниці, двійки. Ох і важко прийшлося тим, хто пробігав поміж партами, пустуючи, хто тікав з уроків, хто їх зривав.

Я з історії мала відмінну оцінку, бо це був один із улюблених моїх предметів.

До кінця першого півріччя завдяки неймовірним зусиллям вчительки учні почали вивчати історію, знати предмет, поважати його, як і саму вчительку - Любочку, як ніжно учні називали вчительку, яку почали поважати й любити. Ця мужня, самовіддана вчителька боролася за знання учнями обраного нею предмету, за повагу до професії вчителя. Це - свідчення того, що вона теж поважає і любить дітей.

У п'ятому класі я ще глибше поринула у світ книги. З того часу, як я навчилася читати, я поглинала книгу за книгою. Мама мене до цього залучила, починаючи з "Курочки Ряби", "Колобка", "Теремка", "Пилипка", віршів Корнія Чуковського, Самуїла Маршака, Сергія Михалкова, російських народних казок, "Діда Мазая й зайців", книжечки "Чомучка"... Я ходила до міської дитячої бібліотеки, яка знаходилася в будинку військового клубу, що у провулку Леніна. Бібліотека викликала у моїй душі особливе відчуття захвату, внутрішнього трепету перед тією атмосферою таїни, силою незвіданого, нового, цікавого, неймовірно прекрасного, що відкривала кожна книга дитині, дорослому. Я дихала, насичувалась цією атмосферою, я нею жила.

Навчаючись у п'ятому класі, я перш за все записалася в шкільну бібліотеку. Яка безкрая бездонна країна книжок! Вона веде до незнаного світу, відкриває фантастичні таємниці Всесвіту і Землі, людських відносин, історію буття, життя тваринного світу, науку, культуру, мистецтво, вона висвітлює героїчні події, героїку людини, вчить любити... Я йшла цією країною пізнання від казок до оповідань, повістей, романів, дедалі заглиблюючись, надихаючись і всім серцем проймаючись. Я дорослішала разом з книгами, з їхньою наукою.

Я не залишалася байдужою до подій, до людей - героїв художнього твору, разом з ними раділа, разом з ними страждала і гірко плакала над трагічними, драматичними долями, співчуваючи й потерпаючи. Моя активність, читацька, глядацька, безпосередня участь у гуртках шкільної художньої самодіяльності, допомагали моїй багатій уяві плекати позитивні образи, рости до їхнього рівня, сприймати дійсність правдиво й оптимістично. Героїчні образи А.Гайдара, М.Островського, Б.Полевого, В.Василевської, В.Катаєва, М.Фадєєва, В.Каверіна, Ю.Фучіка, Е.Л.Войнич, вислови, девізи, призови, гасла героїв їхніх творів "Краще вмерти стоячи, чим жити на колінах", "Вмерти, та не здаватися" підіймали, відроджували дух патріотизму, вели вперед за собою.

Літературні читання стали сімейними вечорницями. Довгими зимовими вечорами я, мама, тітка Ірина всідалися біля гасової лампи, накидали на плечі щось тепле: пальто чи жакет, чи якийсь-то сіряк, теплу хустку, і я починала читати. Іноді на зміну приходила тітка, хоча вона була короткозора, погано бачила й книжку підносила майже до самих очей, але читала охоче, завзято, виразно й проникливо. Читання стало нашою улюбленою справою на довгі роки, навіть тоді, коли я вже була молодою дівчиною. Тоді ми разом читали романи класиків української, російської, зарубіжної літератури, твори сучасних письменників.

Директором СШ №1 була Дударенко Галина Данилівна, жінка розумна, досвідчена, як вчитель, як керівник, доброзичлива й дуже симпатична. Завучем працювала Ошуркова О.Ф., приємна літня жінка. Вона викладала в нашому класі німецьку мову. Від неї ми вперше почули слова німецькою мовою: ді мутер, дер фатер... З вдячністю я згадую вчителів: Штана У.М., Слісаренко Є.І., Оглоблінську Л.М., Лисяк Г.І., Баранову М.Ф., Семеняко В.П., Павловича В.І., Воронюка Ю.К., Прищепу В.Ф. Вони вели наш клас три роки: з п'ятого по сьомий включно. Учні потроху звикали один до одного, згуртовувалися, почали товаришувати. Загалом клас був успішний. Хоча ми дорослішали, розумнішали, але все ще залишалися дітьми. Я навчалася добре і невдовзі моя фотокартка

з'явилася на шкільній дошці серед відмінників, хоча були дівчатка, які навчалися краще за мене. Мабуть, мене виділили серед інших за мою активність. Я скрізь встигала: у співочому, танцювальному, драматичному гуртках шкільної самодіяльності, та не сама, а з вірною подругою Тамарою. У цій школі, як і у початковій прізвища Світлична й Хорошкевич незмінно озвучувалися скрізь і усюди разом, коли справа стосувалася святкових шкільних концертів, вечорів відпочинку, новорічних маскарадів. Також ми співали у хорі, у ансамблі, виконували сольні номери, танцювали на шкільній сцені усі танці, що входили до святкової програми. Зі мною Аліна Миколаївна, художній керівник, акомпаніатор і організатор художньої самодіяльності, усіх розважальних заходів, розучила пісеньку "Цвіркун". З цією пісенькою я часто виступала на концептах. Декотрі однокласниці хотіли б займатися у гуртках, співати, танцювати, та мешкали в селах і мали після уроків долати чималий, а часом і важкий шлях додому. Гарно співала Миронченко Женья, її дзвінкий, сильний голос зачаровував усіх. навчалася вона у паралельному класі. А ще була співуха Шпунт Валентина.

Аліну Миколаївну Маригодову поважали всі вчителі, усі учні і не тільки поважали, а й любили. Молода жінка з блакитними лагідними очима, привітна, терпляча, доброзична й чуйна вона годинами ладна була грати на старенькому піаніно, розучувати хорові пісні з 5 - 7 класами, 8 - 10, з ансамблем, з солістами, доскіпуючись до кожної нотки звучання, відшліфовуючи мелодії пісень. Вона прищепила любов до співів, до музики, до бальних танців, яких навчала нас за своєю ініціативою. Не рахуючись зі своїм вільним часом, вона збирала учнів середніх класів щонеділі для вивчення бальних танців. Хлопчики й дівчатка охоче збиралися на другому поверсі школи у класі зі сценою, де проходили урочистості, розсовували парти, утворюючи вільне коло. Аліна Миколаївна розподіляла усіх на пари: хлопчик - дівчинка, хлопчик - дівчинка і починала показувати танцювальні "па". Незграбні, несміливі пари, не спроможні відірвати неслухняних ніг від підлоги починали кумедно рухатися під музику фігурного вальсу, або падеграсу,

падекатру чи полечки. Так ми вчилися граціозно рухатися, ходити, танцювати, отримуючи несказанне задоволення. З часом, можна сказати, діти непогано танцювали, але скільки терпіння, скільки нервів і зусиль було затрачено і вчителем, і учнями, щоб досягти хоча б отого "непогано".

Репетиції, репетиції, репетиції... Навіть тоді, коли Аліна Миколаївна хворіла. Вона приходила до нас, обмотавши шию теплим шарфом, привітно усміхаючись, сідала за піаніно й починала заняття. Навіть неслухи й бешкетники покірно виконували все, що вона загадувала. А які веселі й радісні вона влаштовувала святкові концерти! Охочих брати в них участь було багато. Урочисто вбрана зала набивалася повнісінька. Присутні не стримували бажання якнайшвидше поринути в святкове чародійство, плескали в долоні, викликаючи виконавців - своїх однокласників. Відкривав концерт хор. Аліна Миколаївна спокійно сідала за піаніно, грала й керувала хором одночасно. За хором ішов літературний монтаж, потім виступав ансамбль, який складався із шести дівчаток: я, Тамара, Аля Маригодова, Світлана Мацапура, Галина Радченко, Наталя Богомаз. Ми співали веселі, задорні піонерські пісні про дружбу, про веселі піонерські багаття й сині ночі, піонерські призыви й гасла. У програмі завжди були спортивні виступи, які готував з нами фізрук Юрій Кузьмич. На "ура" виступав танцювальний ансамбль, в якому обов'язково танцювали я і Тамара. "Гопачок", "Молдавеняска", "Яблучко" - колективні танці, іскрометні й барвисті. Я й Тамара виконували вдвох танець "Татарочка"- в національних екзотичних костюмах. Татарочки були неперевершені, як і усі інші танці. Нам аплодували, викликали на "біс". І все це - завдяки високопрофесійній, старанній Аліні Миколаївні, багато років незмінному художньому керівникові.

На мене й на Тому почали задивлятися учні з інших класів, Володя Таран, мій прихильник з початкової школи, охолонув до мене, йому подобалась дівчинка з паралельного класу, та це мене не обходило. Мені писав записки, у яких освідчувався, Альберт Карпов з п'ятого "б" класу, а Тамарі - Володя Распутін - друг Альберта. Вони ходили за нами усюди, де б ми не були, у кінотеатрі сиділи завжди поруч з нами. Зате

хлопчики - однокласники - Барковський і Науменко всіляко намагалися їм перешкодити, сварилися, затівали бійки, переймали записки. Ми з Томою спостерігали за цим, нам подобались "бековці" і поступово між нами виникла симпатія, яка переросла в дружбу.

Напередодні Нового Року матуся сказала:

- Томочко, нас запросили Толя і Таня до себе на Новий Рік. Зберемося та й поїдемо 31 грудня.

- Ой, як чудово,- зраділа я. А як ми потрапимо на їхню квартиру, ми ж зовсім не знаємо Гомеля?

- Не турбуйся, Толя нас зустріне на ж.д. вокзалі. Маємо поміркувати, що ми зможемо повезти з собою.

Як я вже писала, Анатолій 1949 року вступив до Гомельського дорожно-механічного технікуму й екстерном за два роки закінчив його. Ще в технікумі він одружився, взявши за дружину Тетяну Іванівну Ішмаєву, викладача історії цього технікуму. Мати була проти цього шлюбу, бо сподівалася, що Анатолій хоча б трохи допоможе нам подолати скруту, допоможе у вирішенні побутових проблем, бо Віленчик, що встиг, зробив, а тепер навчався далеко від домівки.

А ще мати була проти тому, що Тетяна була старша за віком на десять років.

Та де там! - Мамо, я кохаю Таню і крім неї мені нікого не потрібно, - запевняв Анатолій.

- Я допомагатиму вам з Томочкою, я турбуватимуся за вас, - заспокоював він.

Матуся нарешті змирилася з цим, бо зрозуміла, що протидіяти синові не в змозі.

Допомоги від Анатолія вона так і не діждалася, бо Тетяна мала ненаситний характер. Вона хотіла всього багато й одразу.

Мама тільки й знала, що передавала Анатолію в Гомель картоплю, цибулю, сушені гриби, шмат сала, якого самі не їли, а піряли пішки на санках за всякої погоди до поїзда. Мама тягне

санки, а я позаду попиhaю, блискаючи дiрjавими або латаними панчохами.

Тож i цього разу мама зiбрала невеликий клунок картоплi, цибулi, сальця, напекла коржикiв, купила гарбузового насiння.

Одежина на нас була простенька: на мамi - темно-синє зимове пальто, валянцi, шерстяна хусточка. Пiд пальто - чорна саржева спiдниця й байкова кофта. На менi - зимове пальто, сiре полусукняне на ватi, з невеличким штучним комiрцем, байковi шаровари, на ногах - бурки з калошами, на голови - шерстяна хустка.

Їхали до Гомеля примiським потягом Конотоп - Гомель три з половиною години. У вагонi - холоднеча, накурено - не продихнути, але я не звертала на це уваги, бо вперше їхала на далеку вiдстань, i мене все вражало: i пейзажi, що бiгли за вiкном, i села, станцiї, полустанки, i люди, що виходили, заходили, голосно балакали, сперечалися, або оповiдали рiзнi випадки з свого життя. Я чула, як одна сiльська жiнка казала своїй сусiдцi, що сидiла поруч: "Ой, моя ж дочка так пее, так пее, як тая баралiна". Я, звiсно, нiчого не зрозумiла, що вона хотiла цим сказати? Якась мова незвична.

Я зачудовано дивилася на довгий мiст через рiчку Сож. Його металевi конструкцiї: стiйки, розпiрки швидко пробiгали повз вiкно вагону. Хоча рiчка була скута кригою й занесена снiгом, та я захопилася її шириною, бо крiм свого вузького Чибрижа я iнших рiчок ще не бачила. Ось уже виднiються високi будiвлi мiста. Усе вражало провiнцiальну дiвчинку - пiдлiтка.

Гомель я сприйняла, як невідому краiну, але менi було не до споглядання, бо мусила поспiшати за матусею й братом. Мама нерiшуче переходила вулицю. Вона, як та курка: перебiгає вулицю перед самiсiнькою автомашиною. Анатолiй сердяться:

- Мамо, куди ти поспiшаєш? Iди за мною i усе буде гаразд. Томочко, ходи за мною.

У голови менi паморочиться вiд снуючих туди - сюди автомашин. Я теж боюся переходити вулицю, чiпляюся за маму.

Нарешті ми вже вдома. Виявляється, що від залізниці зовсім недалеко йти до вулиці Радянської - центра міста, де мешкав Анатолій.

- Проходьте, будь ласка, - сказав Анатолій і вказав на вхідні двері.

Ми увійшли до продовгуватого коридору комунальної квартири. З коридору двері ліворуч і праворуч вели в однокімнатні квартири, в яких мешкали окремі сім'ї. З цього коридору ми увійшли до ще одного, з якого двері прямо - ванна кімната і туалет, ліворуч - кухня, а праворуч - кімната, де мешкали Анатолій і Тетяна.

Переступивши поріг квартири, ми опинилися в теплій, затишній кімнаті. Тетяна зустріла нас на порозі, люб'язно сказавши:

- Мамо, Томочко, проходьте, роздягайтеся, верхній одяг вішайте ось тут. Вона вказала на вішалку, за яку служила задня стінка платтяної шафи, яка являла собою перегородку між кімнатою і невеличким імпровізованим передпокоєм - прихожою.

- Я вже натопила ванну кімнату, нагріла у титані води, то одразу ж мийтеся і грійтеся, бо поки доїхали, то добряче намерзлися, - порадила Тетяна.

- Не турбуйся, Тетянко, погрітися б саме раз, дякую. Мама заметушилася - Томочко, ходімо, любя, до ванни.

Я спершу зазирнула до кімнати й ахнула від подиву, роззявила рота, витріщила очі. таку красу я бачила вперше, бо я зовсім в житті ще нічого кращого не бачила, крім злиденної бідності. А тут не кімната, а казка в порівнянні з нашою, більш ніж скромною, нужденною кімнатою. Вона була невеличка, але гарно вбрана. Вражала вишукана охайність кімнати, навіть лячно ступити на її територію, а не те, щоб десь стати, чи сісти. Навпроти входу висилося велике вікно, що виходило у двір. На вікні висіла тонка ніжна тюль. Біля вікна стояв круглий стіл, вкритий атласною білою скатертиною з вишивкою ручної роботи, виконаною гладдю. біля столу стояли стільці, а на столі - ваза. Праворуч від платтяної шафи попід стіною стояв диван. Здавалося, що на ньому ніхто ніколи не сидів: білий чохол без

жодної зморшки. На спинці дивана біліла атласна вишита доріжка з ніжним мереживом по краях. Тут же, на спинці були полички, застелені вишитими серветками, на яких стояли маленькі слоники. Ліворуч, навпроти дивану, стояло нікельоване ліжко з сяючими спинками, запнутими мережаними завісочками, з високим пружинним матрацом. Мені здавалося, що це не просте ліжко, а царське, бо все на ньому біліло, мерехтіло: і біла марселева ковдра, і дві великі подушки під мережаними накидками. На стіні висів невеликий шерстяний килим. У лівому кутку за ліжком, біля вікна, на туалетному столику стояло трюмо, а біля нього - ялинка. Між диваном і ліжком через усю кімнату лежала широка червона шерстяна доріжка із зеленими смугами впродовж обох боків. Дуже сподобався мені рожевий шовковий з бахромою абажур, який сіяв на стіні, на стелю м'яке рожеве світло, кидав на стелю тіні - візерунки. Між двома шафами, які відділяли кімнату від передпокою, висів ламбрекен з тонкого вишитого полотна з китицями по краях.

Поки матуся готувалася прийняти ванну, я зайшла до кухні. Біля вхідних дверей кухні - праворуч посудна мийка, кран з холодною водою, далі - велика плита, що топилася дровами. На ній кипіла, шкварчала їжа, яку готували сусідські мешканки: товста молода жінка, біля якої бігали діти, хапаючи у неї з рук ще гарячі млинці. Звали її Надія, вона мешкала у просторій суміжній з Тетяниною кімнатою квартирі, мала чоловіка, трьох ще малих дітей. Поруч з нею хазяйнувала Софія, єврейка. Її стіл стояв упритул до Надійчиного столу. Вона теж щось готувала і бігала раз по раз до своєї кімнати розбороняти, утихомирювати двох дітей, що весь час верещали. І нарешті ліворуч біля вікна в кутку стояв Тетянин кухонний стіл, на якому стояв керогаз. На вікні лежав великий, лінивий кіт - улюбленець Тетяни, Барлет-Барлетич Барлетощенко, як вона його величала.

Не пам'ятаю, чим пригощали нас Толя й Таня, мабуть дуже скромно, бо Тетяна не любила готувати й не старалася і до того була дуже скупа. Пам'ятаю тільки, що вона прискіпливо пильнувала аби ми з мамою, особливо я, була чого, не перекинули, не зім'яли, не крапнули, не посадили плями, не

ушкодили. А Толя вився навколо неї, запобігаючи, якби чогонебудь не трапилося. Наступного дня Тетяна зранку була не в гуморі. Бач, не виспалася, бо галасували діти, бо гуділа під вікном котельня...

Мені схотілося скоріше додому з цієї гарної, теплої кімнати до своєї холодної, але рідної, тихої кімнатки. Я думаю, що мамі теж цього хотілося. Надвечір ми поїхали додому.

Ближче до весни в школі видали екзаменаційні білети з усіх предметів, які ми мали скласти після четвертої чверті навчання.

Книжечку з надрукованими білетами ми з Тамарою отримали на двох, і вдвох разом переписували їх собі в зошит. Робота була копітка, потребувала уваги й часу. Мали поспішати, бо на книжечку чекали інші учні. Після того ми готували відповіді на всі питання, щоб краще засвоїти матеріал. Попрацювали ми багато.

Перші в житті іспити! Хвилююча подія! Особливо я хвилювалася за математику, не так за арифметику - лякала геометрія, яку я слабо засвоїла.

Білети студіювали вдвох з Тамарою, частіше на її подвір'ї під кущем бузку. Була травнева тепла, сонячна погода.

- Томцю, ану шукаймо "щастя" у бузку. Може, допоможе впоратися з геометрією - сміючись кажу я.

- А то, допоможе. Ніяке "щастя" не допоможе, якщо знань бракує, - каже Тамара, а сама ворушить суцвіття, шукаючи п'ятипелюсткові зірочки.

Я теж шукаю, загадавши свої дитячі бажання.

- Ось, я знайшла! - вигукую я, - А ось ще! - й кидаю зірочки до рота.

- І я, і я! - галасує Тамара. - Будемо щасливі, наші бажання збудуться, тільки маємо їх тримати при собі й не виказувати.

Іспити - це справжнє свято, метушня, приготування не тільки для нас, а й для наших рідних.

У класі - вродлива атмосфера, учительський стіл застелений білою скатертиною, заставлений букетами з квітів бузку, сон-трави, конвалії; тиша в очікуванні неминучого,

невідомого, чого не скажеш за нас - учнів. Ми-схвильовані, напружені.

Я - у коричневій форменій сукні, у білому фартусі, з червоною краваткою на шиї, з червоними стрічками у чорних косах - іду на перший у житті іспит. Тамара вже чекає мене на розі своєї вулиці з букетом бузку в руці, вдягнена, як і я, тільки з блакитними стрічками в білих косах.

І отак з першого іспиту до останнього. Вони для нас закінчилися успішно. Мабуть, таки допомогло бузкове "щастя". Ми одержали високі оцінки – п'ятірки, крім математики, з якої одержали по трійці й четвірці.

Ура! Навчання позаду. Попереду літо, а з ним - луки, ліс, сонечко, тепло, річка, розваги. Можна бігати босоніж скільки завгодно, збирати квіти, щавель, їсти опуцьки. Я й Тома відпочивали цього літа в піонерському таборі, у с. Жоведі Горського району. Наші матері були в одній профспілковій організації працівників охорони здоров'я і їм видали для дітей безоплатні путівки в піонерський табір. Табір - теж новина, і я із задоволенням поїхала. Звичайно, ненька хвилювалася за мене, відпускаючи вперше від себе.

Нас поселили в приміщенні школи, просторому, світлому, видали постільну білизну. Спали на підлозі. Усе було незвичне. Постелили свої постельки за всіма правилами. Їжу споживали на свіжому повітрі. За будинком школи, серед високих дерев стояли столи, за якими ми снідали, обідали й вечеряли. Годували нас смачно і доволі. Сумувати теж не було часу, бо він був вцент заповнений різними цікавими заходами. Ми з Томою, як завжди, були в активі усіх справ. Мені подобались ранкові підйоми, урочисті шиккування на піонерську лінійку, підняття прапора вранці, опускання - ввечері. Мені і тут доручили бути барабанщиком загону. А ще я була зайнята у підготовці концертної програми на закриття табірної зміни. Щоправда, виступити з сольним номером я не змогла, бо захворіла. Мені подобались вечірні ігри в "Третій-зайвий", "Ручай" і інші, у які ми гралися годинами. Час збігав швидко. Дуже подобалася місцевість села, природа: кругом зелені ліси, просторі завітчані луки, неподалік - невеличка річечка, що

нагадувала Городнянський Чибриж. Деяких дітей провідували рідні, а моя матуся не приїздила, тому я за нею сумувала. Закінчився відпочинок у таборі, тепер ми з Томою згадували цікаві події, піонерське багаття, друзів, з якими познайомилися в таборі, піонервожатих.

Ще навесні розпочався капітальний ремонт нашого старенького будинку. Підвели, полагодили, укріпили по всьому периметру підмурок, через що будівля стала вищою, міцнішою й теплішою. Скособочену веранду знесли, побудувавши новеньку веранду з дощок, просякнутих смоляним духом лісу. Тепер новенька підлога у веранді, новенькі сходи вели не на подвір'я, а на вулицю, куди вивели з веранди вхідні двері. Старий, гнилий, розхитаний ганок пішов у небуття. У кімнатах відремонтували вікна, щоб не бряжчали скельця, зашили дошками чисельні двері, які з'єднували окремі квартири між собою, завдяки чому покращилась звукова ізоляція, у тітчиній кімнаті замість печі поставили плиту; полагодили покрівлю. Тепер залізний дах не торохтів при поривах вітру. Усе інше в будинку залишилося, як і було раніше.

Мешканці чотирьох квартир раділи просторій веранді.

Вони одразу на веранді поставили довгу лавку, повиносили з темного коридору, хто що: примуси, газові лампи, значно полегшивши приготування їжі, хоча деякі суттєві незручності залишилися, бо приходилося ходити туди - сюди й наглядати за приладами, щоб не запаленіла газова лампа чи гас, щоб не згас примус чи керовгаз, а ще - наглядати за стравою. Мама з нашої найдальшої кімнати сновигала через тітчину кімнату з ложками, мисками, присмаками поки готувала їжу, через що тітка була невдоволена, але треба було миритися, бо й тітка ходила до керосинки, минаючи два коридори.

Зате для нас - дітей було привілля. Тепер надвечір або дощової днини на веранді збиралися сусідські хлопчаки, всідалися на сходи і заводили різні балачки, а то й пустощі. Бувало, принесуть повні пазухи яблук - зеленків, яких натрощать у чужих садках, і ми гриземо їх поки не з'явиться оскома на зубах. Весело, гамірно на веранді, ніхто з мешканців нас не сварить. Може б тітка Ірина й гримнула на нас, та її

кімната знаходилася далеко, а найближча сусідка не звертала на нас уваги

Як завжди хлопці увесь час товклися на нашому сонячному, затишному подвір'ї. Тут вони проводили майже увесь день. Збиралося чимало: Толя Барковський, Сашко Іванов, Петро Науменко, Толя Лисяк. Їх збирали трохи старші хлопці з нашого будинку. У нас із Томою була дівоча команда, яка трималася завжди вкупі: Галина Іванова, сестри Плоські - Людмила й Надійка, Віра Лисяк, Люба Гончар. Отоді вже затівалися спільні з хлопчиками ігри: "Штандер", "Знамено", "Баба" ("Лапта" російською мовою), "Третій-зайвий" і ще безліч різних ігор. Закінчується день грою у "Піжмурки". Позбиваємо коліна, подряпаємо у бур'янах руки, ноги, тріщать куці, старі горожі, шелестить зелене розлоге лопушиння.

Нарешті вся команда стишується, завмирає, повсідавшись на довгу лавку біля будинку. Усіх заворожує гра у "Кільце", або у "Зіпсованого телефона". Скільки б ми ще бавилися, невідомо. Та, зачувши мамин наказ "Томочко, час додому", я зриваюся з місця, прощаюся й зникаю у темній веранді. За мною усі розбігаються по домівках.

Я мала й хатні клопоти. Мама залучала мене до виконання неважкої хатньої роботи. Двічі на тиждень я прибирала в кімнаті: бризкала й поливала квіти, якими було заставлено підвіконня й заставлений великий стіл, витрушувала простенькі доріжки - "простілки", як мама їх називала, мила підлогу, приносила воду з колодязя. Якось я вперше помила підлогу, а матуся зробила мені зауваження:

- Доню, ти погано помила підлогу. Вона якась сіра, та й під ліжком не помила.

А тут ще й тітка Ірина додала куті меду:

- Треба посипати підлогу піском і добре її деркачем подерти. От тоді вона буде жовта, як яєчко. Сказати по-правді, мені не дуже сподобалася критика, та я змовчала й надалі робила так, як радили матуся й тітка.

Я вистоювала черги в хлібних крамницях, у підвалі, де Арон торгував гасом.

Декілька років поспіль нашій родині виділяли земельний наділ (10 соток) під город. Спочатку таку ділянку ми отримали дуже далеко від домівки, десь під лісом, аж за Максимівною. Я тоді ще була мала і не могла в повній мірі допомагати матусі працювати в городі, але мама брала мене з собою. Картоплю саджали на травневі свята. Мама несла на спині мішок з картоплею, скільки в силі донести, лопату й відро, важко ступаючи. Я бігла позаду, несучи торбинку з куснем хліба й пляшкою води. Я погано пам'ятаю той город, лише перед очима встає вузька довга смуга землі й згорблена, стомлена мати. Мені часто сниться саме той город.

Пізніше ми одержали вісім соток майже поруч з домівкою, біля Зінченкового саду, до якого ходу двадцять хвилин. Город прилягав впритул до саду, упираючись у широкий, порослий кущами, бур'яном рів, що тягнувся вздовж усього саду. До того часу я трохи піросла й допомагала матері обробляти город. Врожаю картоплі було достатньо для нашої сім'ї. Зберігали її в ямці, яку Вілен вирив під полом у кімнаті. У ямку вміщався віз картоплі, якої вистачало для споживання і для того, щоб навесні посадити город. Цей город закріпили за нашою родиною у безстрокове користування, тому, коли я стала дорослою, то саджали і копали картоплю ми вдвох з ненькою, а полола, обгортала, я майже сама. Бувало, о четвертій ранку встаю, щоб упоратися до роботи, і йду росяними городами на свою ділянку. Сходить сонце, велике червоне, вгорі починають співати пташки, повітря, чисте, прохолодне, насичене вранішньою вологою і запахами полиню, обвіває мені обличчя. Дихається легко, вільно, на повні груди.

Мама, ідучи вранці на роботу, наказує мені:

- Доню, принеси води. Тільки не набирай повного відра, досить і половини відерця. Краще сходиш двічі.

- Добре, матусю, - відповідаю я, не дуже зрадівши, бо маю на думці інше. "Еге ж, ніколи мені. Я маю дочитати книжку і збігати до бібліотеки, сходити до тітоньки Ольги, допомогти їй обірвати вже дозрілі ягоди ірги і на гостинця додому принести. Та й на подвір'ї вже зібралася команда, скоро Тамара, дівчатка прийдуть. Ми ж збиралися піти на луки. Краще виперу свою

сукню, хусточку, рушники в річці, назбираю щавлю на борщ, а води принесу потім".

Книжки я не дочитала, до тітоньки Ольги не пішла - відклала надалі, води теж не принесла, бо, як прийшли дівчатка, ми майнули на луки. Над усе я любила походи на природу. Мабуть ця любов зародилася ще в дитячому садочку. Перевагу я віддавала лукам, а ще дуже любила побігати доріжками між дзвінкоголосих ланів жита й пшениці. Я вірила у перестороги мами, коли вона, сміючись казала мені: "Галочко, не топчіть жита, не турбуйте русалок, бо вони живуть у житі все літо й не люблять, коли порушують їхній спокій. Можуть вискочити й залоскотати". Я завжди пригадувала мамині слова, коли опинялася на прохолодних стежках житнього лану. Мені здавалося що щось підозріливе шелестить серед колосся, яке змикається над нашими голівками, огортає жаром. Коли я трохи подорослішала, то казки про русалок здавалися чудовим витвором зачарованої людської уяви й душі. Вони змушували прискорено битися дитяче серце, але й тоді й завжди хотілося вірити, що казки, їхні герої насправді оживають, бо без них життя не було б таким прекрасним.

Неоціненна сила природи не тільки збагачує душу почуттям прекрасного, а й зцілює фізично, з'єднує нас спільністю уподобань, захоплень, тут зароджується така дружба, що не покидає все життя, а якщо вже доводиться розлучитися, то живе в пам'яті все життя.

Друзів я маю багато і однолітків, і трохи старших за мене. От і сьогодні на луки нас пішло четверо: я, Тамара, Надійка й Люба. Ми йдемо в напрямку льонозаводу на луки, куди мене водили ще в дитсадочку. Ось уже і луки. Вони тягнуться майже від центру міста й далеко за його межі, підступаючи до лісу. Зелені, вологі, з м'якою шовковою травою, серед якої безліч різних яскравих квітів. Скільки гляне око - зелений барвистий килим. Луками протікає річка Чибриж, звивиста, спокійна, чиста і тепла, долаючи місточки, загатки, запруды. Нестрімкі береги поросли верболозом, вербами, що купають довге віття у воді річечки, скрізь ростуть квіточки білої ромашки, рожевої або фіолетової смілки, "курячої сліпоти" - жовті квіти калюжниці,

гойдаються метілки щавлю - "опуцьки", синіють дзвіночки, на траві пишно квітне кульбаба. Через річечку сама природа проклала кладку - колись упала стара верба й простяглася від берега до берега. Кладкою можна дістатися протилежного берега, на ній можна посидіти й побовтати ногами у чистій воді, випрати білизну.

Підійшовши до кладки, я скинула хустинку, сукню й заходилася прати. Надійка прихопила з собою праника – дерев'яного праця для вибивання бруду з будь-чого, що пралося, бо хазяйського мила бракувало. Дівчата послідували моєму прикладу й собі почали прати. Виправши свої речі, ми розіслали їх на м'якій траві сохнути.

Припікало сонечко, на небі ні хмаринки.

- Дівчата, ходімо по щавель, - запропонувала Надійка.

- По щавель, по щавель, - підтримали її усі й розбіглися луками, хто куди.

Щавель збирали на вологих, багnistих місцинах. Щавель я збирала не вперше. Декілька разів я ходила з матусею, і вона навчила мене не боятися болота, знаходити місця, де росте щавель.

Я ступаю дуже обережно, бо земля під ногами починає двигтяти і чвакати, ноги грузнуть у болотяну жижу, я стрибаю з купини на купину, щоб, бува, не шугонуть в трясовину, чорну й холодну.

Назбиравши щавлю повні торбинки, фартухи, що в кого було, ми всілися на березі й почали його перебирати. Більше за всіх назбирала моторна Надійка.

Любаша звила жовтенький віночок, поклала його собі на голівку й стала схожа на царівну.

- Ов-ва! - вигукнула я захоплено. - Як гарно, Любочко, тобі у віночку. Піду і я назбираю маленького букетика для матусі. Вона дуже любить блакитні незабудки, а мені подобаються різні квіточки. Хіба тут всидиш на місці, коли навколо така краса.

- Я теж піду з тобою, - сказала Тамара.

- Тож ходімо. Вдвох веселіше, - кажу я.

Квіти хвилюються, гойдаються, мов різнокольорове море, аж очі вбирають.

Ми пурхаємо, неначе птахи, ми літаємо, наче метелики, від квіточки до квіточки, збираємо квіти, жуємо біленькі оцвітини лучної "кашки", соковиті "опуцьки" - кислі зелені товсті стеблини лугового щавлю - улюблені смакотки дитинства й дзвінко безтурботно регочемося. Від наших дзвінких голосів дзвенить верболіз, дзвенять луки. Ніхто й ніщо не порушують нашого дозвілля, хіба що птахи весело щебечуть, перегукуються, про щось гомонять серед зелені прибережних дерев і кущів.

"...Слышу песни жаворонка,

Слышу трели соловья.

Это - милая сторонка,

Это - Родина моя..."

Виспівую я, як той жайворонок у небі.

Перш за все я назбирала білих ромашок. Вона - ця квітка - така гарна. На довгому прямостоячому стеблі погойдується велика біла квітка із безліччю пелюсточок із золотою, наче сонечко, серединкою. А далі й дзвоники визирають із зеленої трави - високі, тендітні, стрункі з блакитною або фіолетовою квіточкою, схожою на дзвоник. Мені здається, що я чую ніжний дзвін, немов вітер грає на цимбалах. Дуже прикрашає букетик квіточка "смілка". Так називають її у народі за липку стеблину, тонку й високу. Оцвітина цієї квіточки рожева, червона, бузкова, дуже ніжна. Ростає "смілка" не поодинокі, а густо, тому вже здаля видно її рожеве море. Волоть квіточки без особливого аромату. До букетика я додаю найгарніші, найніжніші незабудки. "Нехай моя матуся порадіє", - думаю я.

А Тамара ворожить на ромашці: "Любить, не любить..."

- Томцю, на кого це ти ворожиш? - питаю я -

- А от і не скажу, - сміється подруга.

- А я й так знаю - лукавлю, усміхаючись.

- Я теж знаю, на кого ти ворожила... на - Аляся.

- А ти - на Куту.

Ми обидві весело розсміялися. - Давай зів'ємо віночки, як Любка. Віночки вийшли гарненькі з ясно-жовтих квітів, ніби лакованих.

- Отепер ми не дівчатка, а русалки. Зараз вас залоскочу, - я кидаюсь до дівчаток, пустуючи. - Мій віночок найкращий!

- Ов-ва! У віночку сама "куряча сліпота", - каже Люба.

- Що ще за сліпота? - дивується Тамара. Що від квіточок можна осліпнути? Я навіть боюся їх збирати.

- Не знаю, - відповідає Люба. - Їх, мабуть, так прозвали за те, що вони надвечір стуляють свої пелюстки, як кури очі.

- Та ну тебе! Так би одразу й сказала, а то - "куряча сліпота", - гарячкую я.

- Дівчатка, час збиратися додому, - каже спокійно розсудлива Тамара. - Мене мати лаятиме.

- То ходімо, - погоджуюсь я.

Ми швиденько вдяглися, зібрали свої речі й подалися додому.

Уже вечоріло. Босі ноги ступають на теплу і м'яку пілюку. Вона пурхає на всі боки, і я навмисне з силою плюскою босими ногами, аби вони глибше занурювалися, вже прохолонувши від вечірньої роси й мокрого прохолодного луку.

На розі вулиці Червоноармійської ми розійшлися. На подвір'ї було повно хлопчаків, які грали у "дурня".

- Де вас носить! - вигукнув Петро. Вечоріє, саме час грати у "підмурки".

- Відчепися - пробуркотіла я.

- То ти вийдеш?

- Вийду, вийду.

Удома на мене чекала мати.

- Чому довго ти десь літаєш? Я встигла і їсти приготувати, і їжа вже прохолола, а тебе все нема, - несердито докоряє мати.

- Матусенько любесенька, - кидаюся на шию матері, цілуючи її. - Я ходила з подружками по щавель. Подивись скільки назбирала, а який він молодий і соковитий. А ще я випрала сукню, хусточку, оці рушнички й назбирала улюблених квіточок. Зараз поставлю свіжого букетика у воду.

- Гаразд, гаразд, - усміхається мати. - Вибачаю тобі за те, що не принесла водиці, як я тебе просила, але іншим разом постарайся, будь ласка, виконати все, що я загадую. Сідай до столу, будемо вечеряти.

- Мамо, ти не гнівайся на мене, що я не вечерятиму, бо на подвір'ї на мене чекають друзі. Я ось тільки візьму скибочку хліба, змащеного олією, та й побіжу. Можна?

- Та йди вже. От, лишенько, ніяк не набігаєтесь. Щоб за годину була вдома.

Проте я вже не почула її останніх слів, бо прожогом вискочила у двір зі скибкою хліба, грякнувши тітчиними дверима.

- Швиденько, швиденько, - підганяє всіх Людмила, - вмощуйтесь на лаві, я починаю лічбу:

- Еники, беники їли вареники... - Тільки не треба ніяких "еників, беників", кажи: "Котилася торба з високого горба..." і далі, - наказує Петро. Гра розпочалася. Терпляча тітка Шура вже заснула. Вона не звертала уваги на наш дитячий сміх і галас.

От моя рідна по-батькові тітка Ірина була дуже недобра жінка. Вона за довгі роки так ні з ким у домі і не ужилася. Вона злостилася на весь світ, може тому, що її не милувала доля, а може вона була така недобра з народження.

Її все і всі дратували, усіх вона ненавиділа, її уїдливій язик не минав нікого. За найменше непорозуміння услід сипалися прокльони: "Щоб тебе чорти взяли, щоб тобі очі повилазили, щоб тебе пранці з'їли..." Що таке "пранці", ніхто достеменно не знає, але їх сприймають за страшні прокляття; далі - нескінчена низка прокльонів. Тітка усіх судила, пересудила, вигала для кожного образливе, злісне, принизливе прозвісько:

Тітка Шура - сухоср...ка

Авраменко Палажка - слепіндра проклята

Кислова Олена - глухопета

Іванова Марія - криворучка

А для інших - коротко: "Ота сука".

Моя мати не любила тітки за її невігластво, старалася уникати всіляких розмов з нею, не вислухувала її скарг і

намовлянь. Вона казала тітці, коли та починала розбирати якісь сварки: "Я нічого не хочу чути". Тітка, було, плюне, спересердя: "Тьху, зарраза" і піде до своєї кімнати.

Мене тітка Ірина постійно лаяла за те, що я бігаю туди - сюди, бахаю дверима, бахаю клямкою. Сама вляжеться серед дня спати, а мені, хоч на крилах літай. А як проведу Тамару або Надю через її кімнату, то горя не оберешся:" А щоб вас чорти забрали, щоб вам ноги повикручувало..." Ну хто винуватий, що нас докупи звели важкі умови життя?

Проте, якщо мене хтось ображав, навіть ненька, вона за мене ставала горою.

Щоправда, і ота клята клямка на дверях до її кімнати завжди бряжчала, бо була залізна, занадто товста й велика, а ще - довга тому потрапляла між стулки дверей, коли їх відчиняли або зачиняли, хоч як би тихесенько, обережно з ними обходились.

Мені ж і справді частенько доводилося забігати до своєї кімнати то за тим, то за іншим, а разом і вибігати, та, якби ж я ходила тихесенько, навшпиньках, а то ж бігала, як кожна дитина, тому й тітку можна зрозуміти - їй не давали спокою ні моя біганина, ні оті осоружні бахкання й брязкання.

Я думаю, що тітка по-своєму любила мене. Іншим разом тітка Ірина була привітна до мене, навіть ласкава. Частенько брала мене з собою, коли йшла в гості до родичів, сподіваючись, що нас обох нагодують. На великі релігійні свята я ходила з нею до церкви, де вона співала в хорі на кліросі. Я навіть була з нею на всенощній служби на Великодні свята. Ми святити паски, крашанки, а потім втрюх - тітка, мама і я - розговлялися. Тітка й матуся до свята пекли паски, фарбували в цибулинні яйця. Коли трохи розжилися, (п'ятдесяті роки) мама вигодовувала, коли до Нового Року, коли до Великодня, невеличкого кабанчика. З нього виходило трохи сала, м'яса, які одразу передавались в Гомель братові, починалась невеличка домашня ковбаса, якою ми смакували на свята. Стегна мама здавала на копильню, щоб до травневих свят мати копчену шинку. Нам з мамою залишались для вжитку хвіст, вуха, ратиці, печінка, які витрачались дуже заощадливо, та й то їх вистачало не надовго.

Та на Великдень ми дозволяли собі готувати святкові страви. Тітка робила сирну паску, засмажувала шматок м'яса, варила холодець. Матуся теж готувала холодець, печеню (жаркое, як вона казала), вінегрет, варила із сухофруктів кисіль. Те саме вона готувала на Першотравневі свята, тільки замість паски на столі красувався пиріг і до страв додавалася копчена шинка, проте не завжди.

Моя розповідь про тітку Ірину була б неповною, тому я продовжу за неї свою розповідь. Вона захоплювалась художньою літературою, яку брала у мами або у мене. Коли вона читала, то добрішала і не звертала уваги на мою біганину, на бахкання дверима і клямкою. Вона повністю зосереджувалась на читанні, сидючи на клишоному стільці біля столу і єдиного віконечка, яке дивилося на схід.

Тітка Ірина мала хороший голос - альт, глибокий, бархатний і частенько співала дуже проникливо з почуттям. Я любила слухати її спів, її пісні - романси. Мое серце калатало і страждало разом з тіточкою, коли вона співала:

"...Не брани меня, родная,
Что я так его люблю,
Скучно, грустно, дорогая,
Жить одной я не могу.
Мне не нужны все наряды:
Кольца, жемчуг и парчи,
Кудри молодца и взгляды
Сердце бедное зажгли,
Сглянься, сглянься, дорогая,
Перестань меня бранить,
Знать судьба моя такая -
Одного его любить..."

Дуже гарно вона співала народні пісні: "Зачем тебя я, милый мой, узнала", "Тёмно-вишневая шаль", "Белой акации гроздья душистые". Репертуар її пісень був великий і колоритний. А як звучав у нашій кімнаті хор, коли збиралися батькові рідні брати Антон, Павло, до них приєднувалися мама й тітка і починали співати народних пісень. Бувало, як гукнуть усі разом, лине їхній спів, аж вікна бряжчать у кімнаті. Брати

виконували чудові басові партії, мама - сопрано, тітка - альт. Чотири могутні голоси! Тут тобі і - "Стоїть гора високая", "Повій, вітре, на Україну", "По диким степям Забайкалья", "Вот мчится тройка удалая". Коронним номером була пісня "Белая акация". Її не можна було слухати без захвату, без тремтіння в усьому тілі, так вона проймала, так підносила, так зачіпала за самі тонкі струни серця, чутливого й бентежного. Вони завжди жалкували, що не було разом з ними брата Василя, мого татка, брата Дем'яна, Михайла, Венедикта, Микити, сестри Марії, які складали єдину родину. Згадують, горюють, співають. Таке бувало нечасто, але бувало...

Тітка Ірина народилася 1902 року, закінчила чотири класи, працювала по наймах, співала у хорі на Городнянській сцені. Після війни, живучи з нами, ніде не працювала, а потроху торгувала на базарі фурнітурою: гудзиками, голками, гачками, нитками, тощо, які привозила з Гомеля. З цього вона мала невеличкі статки для бідняцького існування. Їжу готувала пісну, яку споживала, як "Машка - неперебирашка", сміючись, приказувала: "Хай хоч вовна, аби кишка була повна". Згодом вона працювала, торгуючи канцелярськими товарами у школі, набула стажу, оформила другу групу інвалідності по зору, отримала непогану пенсію, що давало їй змогу безбідно, як на той час, жити.

Пожитків вона так і не надбала, Мала вона залізне, старе, скрипуче ліжко з іржавою, розтягнутою сіткою, що торкалася підлоги. За ліжком у кутку висіла дебела мотузка, на якій розміщався тітчин скарб - одяг літній, зимовий, стояло взуття, за одежиною, у самісінькому кутку, зберігалася картопля, гарбузи. У торці біля вікна стояв невеличкий старенький, хиткий стіл, з обох сторін якого - такі ж хиткі стільці. Далі, у другому кутку тулилася тумбочка на двох передніх ніжках і на тому трималася, що була прихилена до стіни. Крім тумбочки ще щось поставити було неможливо, бо йшли двері до нашої кімнати, а далі стояла піч для приготування їжі й випікання хліба, за нею - щось на кшталт кухонного столу, збитого з дощок. Біля печі стояв рогач, кочерга, на кухонному столі - тарілки, горщики, відро з водою і

ще дещо; хліб і до хліба, жир чи олія, сіль, цукор зберігалися у тумбочці.

Одежі було обмаль. Тільки необхідне й те дуже простеньке, дешеве, доволі зношене, проте охайне, чистеньке. Сама тітка була низенька, дуже огрядна, така собі, як бочечка. Спереду все злилося: і груди, непомірно великі, і випнутий живіт, зі спини теж було всього багато. На голові лежала віночком тоненька кіска, кругле повне обличчя не світилося вродою, бо підсліпуваті блакитні очі, вузькі губи, рідкі зуби псували його, хоча взагалі обличчя було більш-менш приємне. Та тітка пишалася собою неймовірно, вважала себе неперевершеною у всьому, ну пані, та й годі. Щодо вжитку тітка мала здоровий глузд і не переймалася, аби дах мати над головою, щодо іншого скоріш не хотіла подавати виду, що мала на душі, все одно нічим не зарадиш, вище себе не підскочиш. Єдиною втіхою для неї була я, що дзвіночком дзвеніла, жайворонком співала, несла за собою радість. За мене перед усіма вона стояла горою, ладна горло перегризти кривднику.

Була в мене ще одна тітка, батькового рідного старшого брата Венедикта жінка, Ольга Дмитрівна. Ця тітонька теж особлива і мала на мене неабиякий вплив. Родинна господа розміщалася по вул. Артема, де стояв чималенький охайний будиночок, господарський сарай на просторому подвір'ї. За цими будівлями простяглася гарненька садибна ділянка, обнесена фруктовими деревами. В середині росли яблуні, кущі смородини, ірги, порічок, кущі бузку під вікнами, жасмину. Дядька я зовсім не пам'ятаю ні підсвідомо, ні свідомо, бо на початку війни він вивіз свою сім'ю у евакуацію й звідти не повернувся - помер через хворобу. На фронт його не взяли через вік і через хворобу, а евакуюватись він мав тому, що був активіст - комуніст, мав певні заслуги і залишатися при німцях було небезпечно для нього і для сім'ї.

Я не знаю хто тітонька Ольга за походженням, але інтелігентна, врівноважена, начитана вона складала враження особи непересічної. Матуся моя казала, що мати Ольги Дмитрівни (матуся тільки так до тітки зверталася) була єврейка, а батько - українець. Тітка й схожа була на єврейку. Висока на

зріст, тонка, мов жердина, смаглява, волосся чорне, як вороняче крило. Обличчя видовжене, вузьке. На ньому світилися великі, виразні, булькаті чорні, як вуголини, очі з короткими віями. Ніс задовгий з горбинкою, доволі нетонкий і невитончений, рот маленький, губи бантиком. Долоні рук вузькі, пальчики коротенькі, тендітні. Ноги довгі, тонкі, як палиці, але взуття носила невеликих розмірів. Сміялася тітонька більш стиха, а коли - й голосно гортанним сміхом, відкриваючи гарні зуби. Характер її у всіх його проявах, мені не відомий, але, як на мене, вона була дуже порядна, щира, щедра, доброзичлива, проте трохи сувора й сухувата. По сусідках ніколи не бігала й не теревенила, нікого не судила, не пліткувала, хазяйнувала самотужки, ростила й виховувала двох дітей, багато читала, як сумувала, або пригадувала минуле життя, грала на гітарі й тихенько співала. Своїм дітям вона дала незвичні, романтичні, трохи примхливі імена: сина назвала Адольф - Долік, доньку - Елеонора - Еля, Льоля. Як розпочалася Світова Війна, тітонька змінила синові ім'я: замість Адольфа він став Анатолієм. Тітка Ольга тісно товаришувала й родичалася тільки з моєю матусею, з якою її об'єднувало вдовине життя, однакові погляди на нього, рідство душі і деяка схожість вдачі. Мої старші брати були дуже близькі з її дітьми, особливо після війни, як стали дорослими. Старший син Ольги Дмитрівни жив у Києві, працював старшим інспектором ДАІ, був одружений, мав двох малолітніх доньок. Але рано помер, ще зовсім молодий. Донька Льоля одружилася з військовим льотчиком. Дуже гарна білявка, теж горбоносенька, веселої вдачі, вдома не жила, а їздила з чоловіком по гарнізонах. Мала позашлюбного сина, якого Ольга Дмитрівна дуже любила, але й він ріс далеко від неї. Так що тітонька була самотня у своєму просторому будинку з садочком і городом, через що побивалася й потерпала. Може тому вона любила мене й часто кликала до себе, особливо влітку, як дозрівали ягоди, вишні, яблука.

Я охоче навідувала тітоньку Ольгу. Ще, як ходила до початкової школи, я бігала повз стару, теплу лазню, пихкаючу парою, навпрошки, городами до знайомого будиночку. Вулицею я ходила зрідка, переважно восени, бо було далі, а городами -

раз-раз і на зеленому, квітучому подвір'ї. Мені все в тітоньки подобалося. З вулиці до будиночка вів парадний вхід, з якого перейшовши велику веранду, потрапляєм до вітальні.

З протилежного боку, вже з подвір'я, високий ганок вів до коридору з якого, прямо - двері до чулану, праворуч - до просторої кухні. У кухні нічого зайвого: піч, кухонний стіл і двоє дверей - ліворуч до спальні, прямо - до тієї ж вітальні, вузької невеликої кімнати з одним віконцем на вулицю. У вітальні стояла вішалка для одягу й кушетка біля вікна. За вітальнею - велика світла зала, яка вражала своєю простотою й водночас умеблювання її уособлювало характер господині, тонкощі її смаку і його вишуканості. Усе було в білосніжних тонах: мережані фіранки на вікнах, скатертина на столі, ковдра, наволоки, накидки на вузькому залізному ліжку. Присутня білизна утворювала прозорість, надзвичайну чистоту й свіжість кімнати. Доповненням до всього були квіти у високих вузьких скляних вазах, які завжди стояли на столі, на косинчику, що у кутку кімнати. Квіти мінялися зі зміною пори року. Навесні у вазах красувалися нарциси, гілочки свіжого лілового бузку, духмяні ніжні гілочки жасмину, які ростуть під вікнами у садку, а влітку, восени - літні, осінні квіти, які вирощувала сама тітонька. У неї з весни й до осені квітне широке подвір'я, а в садочку в різних місцях розбиті клумби, клумбочки, не пустує жодний клаптик землі. Їй ніхто не допомагає ні порати город, ні господарювати у своїй садибі. Що мене ще вражало у тітчиній залі - велике дзеркало, що висіло у простінку між вікнами, й велика картина над косинчиком. На картині в пастельних ніжних тонах зображена прекрасна жіноча голівка. Ні назви картини, ні художника я не знаю, бо тоді не спитала, але картина мені дуже подобалася, навіваючи душевний трепіт, викликаний таємничістю дивної незнайомки.

За салою ще була одна кімната-спальня – затишна, на два вікна, з двома ліжками, столиком і двома стільцями. За одним вікном ріс кущ бузку, під другим - кущ жасмину і молоденький білоріий бересток. Під вікнами, що виходили на вулицю, росли білорікі красуні - берези, на які взимку сідали червоногруді снігурі, а тільки-но на березі з'являлися весняні бруньки, на неї

всідалися синички, веселі, гомінкі співухи, дзвінко щебечучи і сповіщаючи, що прийшла весна. Уся садиба обведена високою дерев'яною горожею, яка знаходилася в хорошому стані.

Ольга Дмитрівна в повоєнні роки, коли було надто скрутно виживати на одну пенсію, яку вона отримувала за померлого чоловіка, а в городі окрім ягід і фруктів ще нічого не родило, здавала спальню квартирантам – сім'ям військових офіцерів, іноді й одинаки - офіцери знімали маленьку кімнатку - вітальню, яка мала окремий вхід з вулиці.

Тітонька Ольга час від часу навідувала нас із матусею. З тіткою Іриною вона не спілкувалася, навіть не помічала її присутності. Одягалася Ольга Дмитрівна строго, стримано, була завжди скромна елегантна. Вона носила довгі, вузькі спідниці, сукні, іноді прохолодної днини поверх них вдягала довгі піджаки, переважно світлі, голову запинала шарфами. Шарфи носила різні: чорний чи кремовий, чи темно-синій, який пасував до сукні. Вони завжди були однотонні.

Бувало, прийде до нас, сяде на стілець посеред кімнати, і потече розмова між нею й матусею, спокійна, тиха й довга, як ниточка з веретенця. Іноді я заставляла їх за життєвою розмовою, але більш слухаю, не втручаючись, сиджу, читаю книгу. Тітка Ольга мала невелику домашню бібліотеку, де переважала класична література. Вона приносила мені й мамі книги, заводила розмову про зміст твору. Мені не раз говорила:

- Томочко, моя тобі порада - маєш міняти свою Городнянську говірку. Оте "дзе", "калі", "чаго" й подібне дуже ріже слух. Прислухайся до матусі, вона розмовляє російською. Ти ж мови вивчаєш у школі, багато читаєш. Невже тобі подобається, як ти говориш? Послухай мене, дитино, вчися говорити російською чи українською, але правильно, грамотно. Ти така гарненька дівчинка, тобі аж ніяк не личить так розмовляти, та й важко зрозуміти, твою мову.

- Я буду старатися, - шепочу я, червоніючи.

Але не скоро мені вдалося позбутися Городнянського діалекту.

Справа в тому, що місто Городня Чернігівської області, у якому я мешкаю, впритул межує з Білорусією й з Росією. Мова

цих республік, особливо білоруська, вплинула на мовне спілкування між людьми нашої місцевості, на його говірку, вимову, внаслідок чого виник жаргон, як складова територіального діалекту.

Саме слово жаргон – французьке, означає – безладдя. У мові городнянців змішані українські, білоруські, російські слова, які утворювали такий собі місцевий суржик, який став основою експансивно забарвленої лексики, синонімічної до загального вжитку. На цьому діалекті розмовляють усі мешканці від старого до малого. Колоритний, уособлений місцевістю, суржик став мовою загального вжитку. Тому мова мого оточення всмокталася в мене майже з пелюшок. З дитинства я чула, як казали на хліб – папа, на вогонь – жижа, на молоко – моня, на цукерку – кетя. Слова-перевертні вважалися звичайними, зрозумілими й прийнятними для загального мовлення нашою соціальною групою, прошарком, хоча й були і є далекими від літературної української мови чи мов сусідніх держав.

Красномовним доказом є наріччя – мова, якою спілкуються городнянці й прилеглі до Городнянського району населені пункти. Приведу деякі слова:

- йон, яна, яно – (він, вона, воно);
- де, калі, чаго, каго – (де, коли, чого, кого);
- міне, табе – (мені, тобі);
- есті – (їсти).

Речення:

- що єн гаворить? – (що він каже?);
- супані ля пня, ля хати) – (зупини біля пня, біля хати);
- мая ж ти пенетаєчка – ласкаве, довірливе звернення до подруги, до співрозмовниці;
- а щоб тябе пранци зєслі – лайка, де слово "пранци" – негативне, але не має точного перекладу, бо пояснення ніхто не дає. Скоріше це – натяк на якусь важку хворобу (щоб тебе хвороба з'їла).

Отакий мовний "осот" з різноманітністю наріччя, говірки посявся на Городнянщині. А далі, за межею району квітнуть осоти Менські, Коропські, Ріпкінські, Корюківські і т.п.

Сподіваюся, що українська мова стане державною єдиною рідною мовою для усіх верств населення України, для усіх українців, яких об'єднає під вільним прапором Країни України. Для цього ми повинні виконувати "осоти" зі своєї мови.

Коли тітка Ірина казала на мене "худорба", тітка Ольга заперечувала: "Вона не "худорба" - а тендітна гарненька дівчинка".

Якось Ольга Дмитрівна запитала мене:

- Томочко, ким ти хочеш бути, яку професію обрати?

- Артисткою, - відповіла я упевнено.

- А чому б і ні? - усміхнулась доброзичливо тітонька.

- Ні за що! - Аж вжахнулася матуся. - Яка з тебе артистка? Маленька на зріст, не дуже приваблива. Головних ролей тобі не бачити, а так будеш на побігеньках, та й годі. Грошей, щоб тебе вивчити, я на маю. Сама бачиш, як ми бідуємо. До того ж артисти ведуть безладне життя. Ні, хоч і рано зараз заводити розмови про це, але викинь з голови думку про артистку. Згоди моєї на це не буде. Навіть чути не хочу.

- Маріє Геннадіївно, - примирливо сказала тітонька Ольга, - не побивайтеся так наперед. Життя покаже.

Розмова вичерпалась. А в душі мені бушувала буря протиріччя, образи, бо я мріяла про це, постійно уявляла себе на сцені то в образі царівни, то феї, то в образі задерикуватого дівчиська, то трагічною жінкою. Начитавшись, наслухавшись по радіо спектаклів, пісень, музики, я відтворювала перед дзеркалом театральні ролі, сама їх вигадуючи. То враз удавано засміюся, розреготуюся, то заплачу, то скорчу стражденну, трагічну гримасу, уявляючи героїню роману. Мені здавалося, що непогано виходить. А ще я любила танцювати і особливо - співати. Я знала багато пісень, які виконувала улюблена матусина українська співачка Оксана Петрусенко. Я переспівувала їх своїм тоненьким голосом, та так, що аж сусіди чули мій спів, "Чого вода каламутна", "Чорнії брови, карії очі", "Ой не світи місяченьку", "Гандзя" і інші. Я виконувала з натхненням, з таким піднесенням і почуттям, що аж плакала, коли йшлося про зраду, про страждання. Поки нікого вдома не

було я годинами співала, видавала справжній концерт акапелла - співу. Щоправда, відгуків на свій концерт я не отримувала, бо за стіною мешкала глуха сусідка Олена Кислова. Її син Федько, трохи старший за мене, теж любив співати і теж голосно співав своїм чудовим "бельканто". Отже ми по черзі змагалися, але серед нас не було переможця й переможеного. Просто ми любили співати, щиро цим захоплювалися.

Повертаючись у минулі роки, я згадую тітчині ягоди "нуди", так Городнянці називали ягоду іргу. У садочку Ольги Дмитрівни росли високі, густі кущі цієї ягоди, чорної, мов чорниця, схожої будовою на неї, тільки на смак не така соковита, але солодша.

Якщо її багато з'їсти, то може знудити, тому ягідки й прозвали "нудою", так за ними і закріпилась ця назва і інакше люди ці ягоди не називали. Кущі щоліта рясно родили, і тітонька кликала мене на допомогу і щоб я посмакувала і додому набрала. Ось я біжу до неї, пробираючись городами, де цвіте картопля, гарбузи, високі соняхи гойдають золотими голівками, сяє сонечко, гудуть бджоли, пурхають метелики, а від ранніх яблук, які гнуть важке гілля аж до землі, струменить аромат.

- А ось і я. Добридень, тітонько! - гукаю я, заходячи на подвір'я, де на ганку сидить Ольга Дмитрівна й перебирає стиглі яблука.

- Добридень Томочко. Проходь. Спочатку покуштуй яблучок наливочки. Глянь вони аж світяться, а які соковиті. Потім підемо у город, разом рватимемо ягоди, - каже привітно тітонька.

Я із задоволенням їм яблука, з яких капотить прозорий медовий сік.

- Їж, дитино, їж, ітимеш додому, то візьмеш торбинку яблук та ягід для матусі. Я вже приготувала.

Кущі для мене зависокі. Тітонька сміється, нахилиє до мене рясні грона, щоб я змогла їх дістати, а я рву ягоди, та кладу собі до рота.

- Їж, та не переїдай, бо живіт болітиме, - застерігає тітонька.

Увечері я біжу до дому, несу матусі подарунок від Ольги Дмитрівни. На душі мені весело й радісно. У руках я тримаю букетика з високих яскравих "майорів", якого нарвала тітонька у своєму садочку. "Мила тітонько Ольго, я люблю тебе", - подумки я звертаюся до Ольги Дмитрівни, сама щаслива і радісна.

А скільки треба дитині для щастя?!

Якось надвечір мама каже:

- Доню, сходи, будь ласка, до тітки Улити по молоко. Я з нею домовлялася.

- Мммм... Я опираюся.

- Чого "мимкаєш"? Іди. Я маю завтра наліпити вареників, зварити киселику, бо прийдуть гостювати дядя Митя, тьотя Варя з маленькою Оленкою. Вони сьогодні гостюють у Власових, а завтра завітають до нас і вечірнім потягом поїдуть до Ваганич. Іди, доню.

- Я соромлюся, - пручаюся я.

- Нема чого соромитись, чи боятися. Тітонька Улита дуже доброзичлива жінка. Вона ще й пригостить тебе тепленьким молочком, одразу від корівки.

- Гаразд, - підкоряюся я і йду неохоче, зволікаю, ледве пересуваюся.

Тітки Улита жила неподалік, за декілька дворів від нашого, в кінці вулиці. Далі йшли городи, упираючись у Зінченків сад, або як ще його називали "панський".

Тітка, маленька, худенька жіночка, перебралася з двома дітьми з села, коли прийшла "похоронка" на чоловіка. Вона мала невеличку садибу-хату, хлів, город, вела самотужки домашнє господарство, ростила дітей. Старший син Іван Антоненко навчався у фізкультурному технікумі, молодший - Василь, хлопець тихий, трохи не в собі, допомагав матері доглядати за коровою, за городом, за двором. Одним словом, хазяйнував.

Тітонька Улита зустріла мене привітно, напоїла парним молоком.

- Пий, Тамарочко, молочко. Воно, як ліки. Приходь ще, коли вам буде потреба. Ось глечик з молоком, гляди не зрони й не перекинь, бо матуся буде хвилюватися. Я подякувала, попрощалася й пішла. "От дурна", - думала я, з полегшенням зітхаючи. "Чого було боятися? Тітка така лагідна, щира. Даремно я маму засмутила".

Наступного дня обідньої пори до нас завітали вельми шановні й очікувані гості.

Мама дуже любила свого молодшого брата Митю, і я любила дядю. Високий, стрункий, русявий, блакитноокий, як усі Смирнови, обличчям схожий більш на тьотю Таню. У них у обох верхня губа була схожа на невеличкий хоботок, але, коли вони усміхалися, губа розтягувалася, випрямлялася, відкриваючи рівні зуби.

Дядя Митя пройшов усю війну з боями, дійшов до Берліна і там продовжував службу в офіцерському званні. Він заочно закінчив хіміко-технологічний інститут і служив у військах хімзахисту.

До сестер Мані й Тані і до їхніх дітей він ставився зі щирою любов'ю і ніжністю, бо мав доброзичливий, м'який характер, як уся родина Смирнових.

З Варюшею, майбутньою дружиною, його познайомила сестриця Таня, коли він приїхав з Германії до неї у відпустку до Ваганич. Він кожного літа гостював у сестри, бо там була неповторна екзотична природа, на нього чекала любляча сестра, простора квартира, свіже молоко і його улюблені помідори. До нас він теж обов'язково приїздив, аби навідати сестричку Маню, яку він любив відданою любов'ю, а також мене й Вілена, але не більш, як на день-два. А не затримувався у нас він тому, що йому допікали клопи, та й спати було ніде. Навідається, гостинців привезе та й поїде.

Відхиляючись від теми, вважаю за потрібне дещо докладніше розповісти про те, як дядько Дмитро засватав Варвару - жительку села Ваганичи, і вона стала жінкою всього його життя.

Так ось, у Ваганичах жила велика родина Рибаків. Дім Рибаків великий, просторий, з високим ганком, стояв край

села на високому пагорбі, що спускався в зелену долину. Навкруги тягнулися соковиті луки, які сягали залізничної станції Хоробичі. Луки вели й до села. Рибаків рослили й виховували п'ятьох дочок - Ольгу, Наталю, Марію, Галину, Варвару й сина Анатолія. Три доньки отримали спеціальну освіту, син теж вивчився, а найменша - Варенька ще закінчувала інститут у Києві. На час описуваних подій старша Ольга була одружена з Власовим Петром Михайловичем, викладачем Городнянського педучилища, у якому він познайомився зі студенткою Ольгою, з якою побралися. Це відбулося ще до Великої Світової Війни.

За долю Наталі Михайлівни я майже нічого не знаю, бо бачила її тільки один раз. Знаю тільки, що вона десь вчителювала. Марія Михайлівна була дуже схожа на своїх старших сестер, низенька, миловидна, але дуже жвава, активна, весела на відміну від Ольги й Наталі. Її чоловік загинув на війні, вона виховувала сина й працювала вчителькою разом з тітонькою Тетяною в Ваганичській школі.

Галина Михайлівна працювала у колгоспі, допомагала батькам по господарству, самотужки виховувала двох дітей, бо чоловік теж загинув на фронті. Анатолій Михайлович був одружений, мав дітей, мешкав з жінкою Марією Луківною – вчителькою - в родинному будинку, працював у Гомелі.

Наступного приїзду Дмитра Геннадійовича до Ваганич заповзятлива Марія Михайлівна, вірна подруга тітоньки Тетяни, довірливо висказала свою думку:

- Тетяно, давай познайомимо Митю з нашою Варварою. З них вийде славна пара. Варвара саме у Ваганичах на канікулах. Якої ти думки?

- А й справді доречно, Варвара порядна дівчина, гарна, розумна. Вона буде чудовою дружиною для Миті. Це ти, Марійко, добре, придумала. Тож не будемо цю справу відкладати надалі. Якнайшвидше познайомимо їх.

- От і гаразд. Тоді вчинемо так, - радісно закивала Марія Михайлівна. - Приходьте цієї суботи до нас у гості. Зберемося усі разом за сімейним столом і начебто ненароком познайомимо наших молодят.

- Домовились, - весело засміялася тітка Тетяна.

Насправді, Варенька була видна дівчина без перебільшень: висока, ставна, пашіла молодістю й здоров'ям, скромна, а головне - мала неабиякої доброти характер.

Так сталося, як гадалося. Уже за кілька зустрічей Дмитро Геннадійович освідчився Варварі, і та дала згоду. Справили весілля, Варя перевелася на заочне навчання, і молоді поїхали до Германії.

Запобігаючи наперед, скажу, що вони були дуже щасливі у шлюбі все життя. Варенька розділяла з чоловіком усі труднощі неспокійного військового життя, боролася всі негаразди, дуже шанувала свого чоловіка, народжувала йому дітей і виховувала у любові й злагоді.

І ось бажані гості на порозі: сяючий, до болю рідний дядя Митя, тітонька Варя, яка на руках тримала маленьке янголятко - донечку Оленку, гарнесеньку дворічну дівчинку.

Бурхлива радість, обійми, сльози, як нагорода, за той довгий час, що рідні не бачилися. Панували щастя й щирість зустрічі, не зважаючи на скромне помешкання, на скромний обід, на наш з матусею дуже скромний зовнішній вигляд. Це зовсім не важливо для людей, які і в горі, і в радості завжди разом, які цінують сімейні узи над усе.

- Маня,- звернувся дядя Митя до матусі, - ми запрошуємо вас наступної неділі до Ваганич на сімейний обід. Тільки приїздіть, будь ласка, якщо зможете, раніше днів за декілька. Погостюєте, відпочинете. Батько накачав свіжого меду, дозрівають ягоди, жовта слива.

- Дякуємо, Дмитрику, Варочко, за запрошення. Постараємось приїхати, - скромно, з теплотою в голосі сказала матуся.

- Тож чекатимемо на вас, - засіяла Варвара.

Поки дорослі обідали, розмовляли, я бавилася з Оленкою. Вона не капризувала, а весь час щось белькотала на своїй дитячій мові.

Потім гості почали прощатися. Мама, як завжди прощаючись, заплакала.

- Ми дуже чекатимемо на вас, Марієчко, Томочко, - одноголосно проказали дядя Дмитро й тьотя Варя, а маленька Оленка помахала ручкою: "Додісяння".

- Дякуємо, дякуємо, - повторяла мама, обіймаючи й цілуючи свого брата, його жіночку і їхню маленьку донечку.

- Ви для нас, мов сонечко у вікні. Ось заглянуло і вже нема.

- Не журися, сестричко, скоро знову побачимось, - умовляв матусю дядько Дмитро, а самому на очах блистіли сліози.

Минуло два дні і в п'ятницю ми поїхали у Ваганичі. Знову пішки йшли до залізниці знайомим шляхом. У небі сяло пекуче сонце, цвірінчали коники. На порі стояв серпень.

- Дмитрик завжди приїздить у відпустку в серпні, щоб попоїсти помідорів зі сметаною. Це - його улюблена страва, - каже мати.

- Я теж люблю помідори зі сметаною.

- Доню, де це ти смакувала помідори зі сметаною? Я тобі такої страви не готую.

- А я їла торік у Рибаківих, коли ми гостювали у них.

- Он воно що, - засміялася матуся. - Ну хіба що. Посмакуєш і цього разу. Там буде багато чого смачного. Сестри Рибаківі вміють готувати, вміють пригощати.

Знову все, як завжди: потяг, залізниця, станція Хоробичі, багністе болото, смарагдові луки, коні у лузі. Я дуже любила цю маленьку подорож. Попереду вже бовваніє знайомий будиночок на зеленому пагорбі.

Матері - Рибачихи вже не було в живих, а батько потроху дибав, довіривши своє господарство донькам. Коли ми підійшли, він сидів у затишку з ціпком у худеньких старечих руках, а очі йому світилися добротою й ніжністю та тихою радістю. Ми привіталися, піднялись на ганок і увійшли до просторої кухні. Ми з мамою вже не раз тут бували, тому все було знайоме. Зустріли нас привітно, пригостили, і я побігла в садочок, де стояли вулики і гули бджоли, де росли кущі аличі, рясно вкриті плодами. Я зірвала одну сливку, що аж світилася проти сонечка, мов бурштинова. Вона була до того стигла, що

аж липла до пальців медовим соком. "Смакота" - втішалася я, ласуючи сливами. Невдовзі мене покликала матуся.

- Ходімо до тітоньки Тетяни, навідаємо та там і заночуємо. Давно я не бачила сестриці, скучила за нею. Я сказала Миті, що ми і завтра побудемо у Тані, я допоможу їй поратися, а ти можеш повернутися до Рибаків разом з Тамарою, погратися з дітьми у лузі, у садочку і, якщо забажаєш, переночуєш у них. А ми, з тітонькою підійдемо до обіду у неділю. Того ж дня ми повернемося додому, бо в понеділок я маю бути на роботі.

Як матуся сказала, так усе і сталося. Ох і наїлася я яблук, слив з медом! Набігалася з дітьми у зеленій долині, панському саду і залишилася на ночівлю у Рибаків.

Зрання у печі палав ясний вогонь. Біля печі хазяйнувала тітка Галя. Вона раз по раз то діставала з печі великі горщики, то ставила в піч макітри, сковороди - чаклувала над обідніми стравами. Туди-сюди снували, метушилися, накривали на стіл Марія Михайлівна, метка, говірка, смішлива, Варвара Михайлівна, весела й дотепна. На стіл накривали у великій кімнаті, двері якої виходили прямо в сад. Свіже повітря, насичене ароматом квітів, стиглих плодів, меду, струменіло із саду до кімнати. На стіл, застелений білою лляною скатертиною, ставилися одна за одною різні страви, серед них - великі полумиски з помідорами у сметані, з огірками, з варениками, пиріжками, холодцем... Було тут і печене, і смажене, і варене. Далі на столі з'явилася велика таця, на якій парувала яєчня з шинкою, а потім - полумиски з гарячою картоплею, змащеною сметаною.

За столом зібралося чимало родичів. Не було на обіді Ольги Михайлівни і Наталі Михайлівни. Дядя й тьотя їх навідали напередодні.

Дмитро Геннадійович, привітний і веселий, сидів у центрі столу, як почесний гість, як шановний, як улюбленець усього сімейства Рибаків. Поруч з ним восідала ставна щаслива Варенька. Заправляла вчистим дійством середня сестра Марія Михайлівна. Мама сиділа поруч з тітонькою Тетяною, я - поруч із своєю двоюрідною сестричкою Томочкою, яку щиро любила і

навіть пишалася нею - білявою красунею, доброзичливою, з приємним гумором дівчиною. Тамара старша за мене на п'ять років. Вона саме після семирічки навчалася в Городнянському педучилищі.

Мені назавжди запам'ятався цей сімейний обід, який об'єднав дві родини в єдине ціле, назавжди поріднивши.

Запам'яталася і ще одна поїздка до тітки Тетяни, тільки тепер з дядьком Дмитром, тіткою Варварою й трирічною Оленкою і не в село Ваганичі, а в село Жавінку Чернігівського району, куди переїхала непосидюча тітонька на проживання.

Добиралися ми до міста Чернігова вантажівкою, нагруженою майже доверху мішками із зерном. Отож, сидячи на мішках, ми підскакували або провалювалися на вибоїстому шляху, то нас кидало від борту до борту, і я жахалася, боячись випасти за борт машини і бехнутися на землю. Тоді ще не було мощеного шляху, а переважала ґрунтова дорога. Від Чернігова йшли пішки до села по нещадному осонню. Тітонька Варя несла на рука трирічну Оленку, а я розмовляла з нею, щоб стомлена дитина не капризувала.

- Оленочко, скажи гарбузка.

- Буруска, - відповідає дівчинка

- Скажи карандаш.

- Кадак.

За розмовою час збігає швидше.

Село Жавінка невелике. Праворуч ґрунтової піщаної дороги тягнуться садиби. У цьому ряду стоїть і школа. На протилежному боці села ростуть дерева, переважно верби, за ними, скільки гляне око, - зелені луки, які тягнуться аж до берегів Десни. Луки прорізують глибокі яруги (про це я довідалася пізніше), вкриті густою травою, кущами ожиннику, дикої малини.

Тітка Таня мешкала в невеликій хатині з глиняною долівкою. Все в одній кімнаті: кухня, кімната, спальня. Велике зелене подвір'я, хлів, великий город - усе потребувало догляду. Допомогала їй тільки Тамара. Миколка, як завжди, був для тітки ще маленький, хоча йому пішов чотирнадцятий рік. Старший син Віталій навчався у військовому училищі морської авіації і

додому навідувався дуже рідко, бо був вже одружений, до того ж - без материного благословення.

Тетяна Геннадіївна. викладала у школі російську мову.

Мене вразили сільські арелі - високі дерев'яні гойдалки. Їх змайстрували у лузі місцеві парубки. Щовечора біля них стояв веселий гамір, дзвінкий дівочий сміх, а то і вереск. То хлопці гойдали дівчат. Той зичний молодечий легіт котився луками далеко, аж до Десни. Арелі - місцева назва гойдалки, злітали над верхів'ями дерев. Сміливці навіть оберталися на них, злітаючи вгору - вниз, хизуючись перед дівчатами, перелітаючи через перекладину, падаючи вниз головою. Безстрашні дівчата іноді складали їм компанію. Дивлячись на них, завмирало серце, а зойк "Ох!" виривався з полегшенням, коли, перелетівши через перекладину, стишувався шалений темп гойдання і збуджена пара зходила з гойдалки.

Тамара, було, посадить мене на гойдалку (гойдалка висока, сидіння сягає тільки мого підборіддя), я декілька разів несміливо колихнувся і злізаю.

- Що злякалася? - питає Тамара. До цього треба звикнути. Не кожний одразу насмілиться на такій арелі гойдатися: хто висоти боїться, кому паморочиться голова. А ти, Томочко, що відчуваєш?

- Страх. Злітати високо вгору, перелітати через поперечку, роблячи поворотний круг над нею, і далі нестися на гойдалці вниз сторч головою це понад мої можливості. До того ж я боюся висоти, - відповіла я, похнюпившись.

- Нічого, звикай. Треба частіше не тільки сідати, а й ставати на гойдалку. Якщо хочеш, ми вдвох спробуємо.

- Та ні, іншим разом. На сьогодні досить.

Але іншої нагоди погойдатися не випало. Ми за декілька днів поїхали. Оті арелі врізалися мені в пам'ять назавжди. Вони мене здивували, зачарували і підкорили.

Мій дядя, Дмитро Геннадієвич Смирнов, згодом повернувся до Росії, довгий час керував військовою частиною, пішов у відставку в званні полковника. Після відставки переїхав до міста Гомеля, щоб бути ближче до своєї рідні. Ми з мамою декілька разів гостювали у Смирнових на вулиці Тельмана № 9-

а у трьохкімнатній квартирі, де була велика бібліотека, панували затишок і злагода.

Цього 1952 року я прочитала багато художньої, літератури і дедалі читала все більше і більше. Усе, що я читала, мені не тільки подобалось, а й захоплювало. Нема потреби всього перелічувати, бо це неможливо, зазначу тільки декілька улюблених авторів і їхніх творів, герої яких мене кликали і вели за собою у мандри, на подвиги, у далеку незвідану країну - любов. Серед них: "Повість про справжню людину" Б.Полевого, "Кортік" В.Катаєва, "Овод" Е.Л.Войнич, "Діти капітана Гранта", "Вісімдесят тисяч льє під водою" Жюль Верна, "Шхуна Колумб" М.Трублаїні, "Райдуга" В.Василевської, "Том Сойер" М.Твена, "Робінзон Крузо" Д.Дефо і звичайно ж - твори Аркадія Гайдара. Мене підкоряли й зворушували сміливість, відвага, героїзм, чиста дружба, вірна любов і відданість героїв, таїна природи, радість нових відкриттів. Книга "Тимур і його команда" спонукала до дії. Навесні цього року за моєї ініціативи була створена своя "Тимурівська команда" у складі моїх друзів - однокласників Вендта Олега, Тарана Володимира, Приходько Валентини, моїх найближчих подруг - Тамари, Люби, Людмили. Обрали, було, й командира, Вендта Олега, провели два засідання на горищі сараю у Валентини Приходько, та і на цьому все й скінчилося. А чому? Походили - походили Хрипівським провулком, де мешкає Валентина, позазирали через паркан у господарські подвір'я у пошуках роботи, щоб допомагати стареньким, хворим людям, і ні з чим пішли. Ми побачили старі, похилені, порожні сараї, бідність, що визирає з кожного вікна. Чи в змозі були допомогти, зарадити чимось такі малі діти, як ми? Отож, добрі і благородні поривання наших сердець не знайшли способу реалізації. Команда розпалася.

Закінчилось дуже насичене подіями, забавами літо 1952 року. Почалися навчання у школі, і наш клас знову зібрався за партами у тому ж складі, що й був торік, тільки відсіялося двоє двійошників і ледарів. Наш клас перевели з допоміжного

корпусу школи в головний, двоповерховий, більш теплий, сонячний, і розмістили на другому поверсі, у великій кімнаті, кутовій, вікна якої з одного боку виходили на вулицю Леніна, з другого боку - на вул. Чернігівську. Була і одна суттєва незручність - шлях до класу пролягав через сусідню кімнату, прохідну, де навчався 6 "Б" клас.

Після першого вересня в нашій сім'ї сталася ще одна радісна подія - брат Вілен приїхав на канікули після закінчення першого курсу військового училища. Дві радісні події тісно переплелися, та радість зустрічі відхилила в сторону радості початку навчального року. Уся увага - Віленові. Такий же ясноокий, милий, білозубий, сяючий сонячним блиском гудзиків, ремня, взуття, він з'явився перед наші очі.

Мама - у плач, я - у плач, Віленчик і собі розчулився.

- Синочку ріднесенький, любий, який ти дорослий став, а який гарний! Шкода, що татусь тебе не побачить таким,- приказувала матуся, ковтаючи сльози.

- Мамусю, не плач. Усе гаразд, я з вами, і татусь з небес, позираючи на нас, радіє. Вілен притискав неньку до своїх грудей, цілує й пестячи.

Я почепилася йому на шиї, обціловуючи обличчя.

- Тьом-тьом, ти так підросла, що мій подаруночок буде тобі замалий, - усміхався Вілен, смикаючи мене за кінчика носа.

Ніби сонечко засіяло у кімнаті. У ній поселились радість і щастя.

До кімнати зазирнула тітка Ірина й сплеснула в долоні:

- Боже мій! Віленчику, добридень, з приїздом, дитинко! А ми чекали на тебе, побивалися за тобою. Вона кинулася обнімати, цілувати племінника.

- Добридень, тітонько Іро, - привітався Вілен, - Я теж скучив за вами всіма.

- На скільки деньків ти приїхав? - запитала слізною тітка.

- На місяць.

- Як добре, - щиро раділа тітка.

- Ірино, залишайся, зараз будемо вечеряти і ти сідай з нами.

- Голубчику ти наш, - знову заворкотіла тітка Ірина з елеюною усмішкою, спрямовуючи зволожені підсліпуваті очі на Вілена. - Маріє, я маю дещо до столу, то я зараз принесу.

- Гаразд. Принось. От тільки картопелька звариться й будемо сидати, - сказала мама й заметушилася біля столу.

Вілен і собі розпаковував валізу, діставав свої речі, гостинці, деякі харчі. Харчі клав на стіл, де вже лежало сало, огірки, простокваша, а гостинці подарував мамі, мені й тітці. Мені дісталася гарненька шерстяна кофточка в червоні і білі мілкі смуги, мамі Вілен подарував відріз маркізету на сукню, а тітці - хустку.

Вечеряли, розмовляли. Вілен, неабиякий красномовний балакун, став центром уваги і, мабуть, до півночі розповідав різні пригоди, що трапилися за час навчання у технікумі, час служби у армії і навчання в училищі. Ми слухали, не перебиваючи, тільки матуся, стиха, зітхала, розтривожена розповіддю сина.

Вілен допоміг матері підготуватися до зими. Привіз машину торфу з Черемошної торфозробки і склав у підлагодженому ним старенькому сарайчику, напиляв, нарубав дров для розпалювання плити, викопав з мамою і перевіз картоплю і зсипав її у підпілля, яке перед тим почистив. У вільний від роботи час ходив з вірним другом Іваном Антоненком на гульки.

Кожного разу, збираючись до міста, він старанно довго прасував штани чавунною праскою, у якій жаріло розпашіле вугілля, чистив до сонячного блиску гудзики на кітелі, бляху на ремені, взуття і тонкий, мов берізка, стрункий, розвеселений ішов гуляти. Вертався додому десь за північ, коли ми вже спали.

От з патефоном у Вілена було саме непорозуміння. У нас був патефон, якого Анатолій притягнув ще, тікаючи зі Львівщини. Чи патефон і до того вже був несправний, хоча на вид зовсім новенький, чи його добили в дорозі, коли добиралися до Городні, та патефон мовчав, не видавав ніяких звуків. Вілен багато часу вертівся біля нього, розбирав, перетирав кожний гвинтик, кожну деталь, розмотував, змотував пружину, гострив голочки, та в мембрані хрипіло, шипіло, пружина дзвеніла,

рвалася і патефон не грав. Запасних частин до патефону не було. Я, безумовно, увесь час терлася біля Вілена, бачила його намагання, за що іноді отримувала від нього щигля.

Ось і цього разу Вілен привіз дві платівки і знову заходився лагодити патефон. Він відтяв частину пружини, вкотре перебрав мембрану, протер пилюку, нагострив голочку, поставив платівку і опустив голочку на платівку. Сталося диво - патефон заграв. З платівки почулася пісня:

" В небе, как серьга, висит луна,
За кормой шумит, бежит волна..."

Голка пискнула, поїхавши по платівці, і патефон замовк. Вілен знову коло нього і так, і сяк. Нарешті знову заграла музика і молодечий голос бадьоро заспівав:

"... Далеко, далеко отсюда мой дом,
Там снова день-деньской
Подруга ждёт с тоской,
Таков обычай у любви морской..."

На другій платівці була пісня "Дорожка фронтовая":

"...Эх путь-дорожка фронтовая,
Не страшна нам бомбёжка любая.
Помирать нам рановато -
Есть у нас ещё дома дела..."

Ці пісні були його улюбленими. Він частенько з ясною усмішкою, що відкривала дрібненькі білі зуби, наспівував: "...В небе, как серьга, висит луна...", а я йому підспівувала.

А ще Вілен любив танцювати. Він танцював в училищі в армійському ансамблі пісні і танцю. Він був легкий, верткий, пригучий. Вдома, поки перебував на канікулах, частенько репетирував, маючи мене за єдиного глядача й критика.

- Томочко, ану дивись, як у мене виходить. Я танцюватиму "Бариню".

І повільно пішов, мов би виходив на сцену, плечі розправив, груди випнув, руки широко розкинув, голову високо підняв, прямі ноги викидав одна за одною вперед, іде отак спочатку повагом, неквапно, наспівуючи мелодію танцю. Далі, прискорюючи шаг, переходить на швидкий темп танцю, викидаючи ногами різні колінця, притупуючи, витинаючи. Усе в

нього гарно виходить, я захоплено вигукую, аплодую: - Гоп! Гоп!

- Наступний танець "Поляночка", - об'являє Вілен, знову знімається у вихорі швидкого танцю, шліфує чобітьми підлогу.

- Браво, Віленчику, браво, - скандую я і нагороджую брата звучними оплесками.

Місяць минув швидко, а за ним минули й Віленові канікули. Поїхав мій братик, наче сонечко закотилося за небосхил?. Я важко переживала його від'їзд: нишком плакала, сумувала. Кожний шерех, кожний звук нагадував мені його. На що мої очі не подивилися б, усюди він. Мені ще звучить його голос, його сміх, мені вчувається його ніжне, таке рідне звертання до мене "Тьо-ом, тьо-ом". Мине багато днів поки я заспокоюсь. А як же мамі? Вона ще більше побивається, тужить за рідною дитиною, не може звикнути, що він уже дорослий, уже назавжди вилетів з рідного гніздечка в самостійне життя. І тільки короткі миті він радуватиме нас своєю присутністю. Добре що у мамі є я - її надія, любляча донька, хоча трохи легковажна й безжурна, як маленька хмаринка, що пробігає блакитним небом. Я ще не подорослішала, тому така, скоріш не легковажна, а здатна до сприйняття, керуючись захватом, захопленням своєї душі.

У шостому класі на зміну Падалку І.Ю. викладати математику прийшла Луцик О.А. Не знала бідна вчителька, де "ростуть кислоти", то взялася вчити наш некерований клас. Взагалі наш клас був непоганий, мав непогану успішність і дисципліну, та всього декілька учнів усе зводили нанівець.

Особливо вимотували нерви слабохарактерним вчителям. Саме така та ще хвороблива, бліда, уже немолода була вчителька математики. Відчувалося, що як людина, як фахівець вона була чудова, але передати своїх знань усім, як виявилось, їй не достало строгості, вимогливості.

Знову повторилося те, що було в п'ятому класі на уроці математики. За гамором не второпаєш, про що розповідає вчителька. Я сиділа за однією партою з Юрком Тимченко, вертлявим, лінивим, неохайним хлопчиком. Попереду сидів Майсюк Микола, який так і норовив утнути якусь каверзу - то заб'є чорнильницю папером, то паперового літака пустить літати класом, то щось за комір кине. Воно начебто тишком - нишком, але учні з того сміються, відволікаються. До нього ще таких три учні й у класі виникає шум, який призводить до безладдя.

Предмет на уроці більшістю учнями не засвоювався, тому й домашнє завдання не виконувалось. Лише лічені відмінники й хорошисти знали математику, завдяки своїм здібностям до предмету. Хихлухо Наталя, Потапенко Наталя, Савченко Софійка, Дубравський Володя були, як "паличка - виручалочка". Вони й домашнє завдання виконували, і біля дошки відповідали, і давали списувати всім, хто просив: "дай зідрати". "Здирала" й я і Тамара. Оті кляті задачі з трубами, басейнами, потягами (Там виливається там наливається, поїзди рухаються на зустріч... коли вони зустрінуться?) залишалися для мене задачами з двома невідомими. Алгебру й тригонометрію я все-таки більш - менш опанувала.

Наша Ольга Андріївна довго хворіла, і її заступила Оглоблінська Лідія Михайлівна. Вона примусила весь клас працювати. Рішуча, вимоглива, безпощадна вона примінила свою тактику, яка негайно спрацьовувала. Було, увійде до класу й одразу:

- Так, негайно покладіть зошити з домашнім завданням на край парти.

Побігла по класу, зошити швиденько похапала.

- Тепер будемо працювати.

Сидимо, голови втягнувши в плечі, боїмося зазирнути вчительці в очі. Не до жартів. Тиша - муха пролетить - чути. Лідія Михайлівна спокійно проводить опитування, подає новий матеріал, задає завдання додому.

Наступного дня все спочатку: знову збере зошити з домашнім завданням, а потім поверне ті, що вчора зібрала й перевірила.

- Ось, подивіться, - каже вона, тримаючи у руці віялом розподілені на частини учорашні зошити, - Результати вашої роботи: дві четвірки, п'ять трійок, решта - двійки й одиниці.

Вона швиденько роздає зошити. Я тремтячою рукою беру свій зошит, давлюсь - Ой лишенько! - жирна двійка. Усе в зошиті покреслено червоним олівцем, усюди виправлення. Учителька за мене виконала домашнє завдання. Сором пече обличчя. А як же важко вчительці з нами - йолопами. Вона, мабуть, усю ніч сиділа над нашими зошитами. Навіть важко уявити, яку велику напружену роботу вона зробила, щоб так детально, терпляче перевірити, виправити помилки в майже тридцяти зошитах.

Не знаю, як хто, а я полюбила цю вчительку, бо вона попри все іноді лагідно усміхалася, тоді зморшки їй на обличчі розгладжувалися, очі сяяли добротою й теплом, а обличчя ставало надзвичайно гарним. Ця ставна, огрядненька, сивенька жінка, старанна й чуйна, викликала спочатку страх, а потім - глибоку повагу, вдячність за те, що докладала всіх зусиль, аби ми - незнайки подолали той бар'єр, найважчий, незнань, надолужили втрачений час, а з ним - і втрачені знання предмету, включивши свої мізки для поновлення, поповнення їх, щоб навчити нас мислити, розуміти, знати.

Оглоблінська Лідія Михайлівна застосувала й використала свій власний підхід до процесу навчання, свої методи роботи з учнями, і вони дали позитивний результат, вони виправдовували її дії, до деякої міри, жорстокі. Учні почали дослухатися, виявляти інтерес до математики, бо відчували впевненість у собі, вони почали навчатися: працювали над помилками, засвоюючи пройдений матеріал, вчили новий матеріал. Хоча на уроках математики ще не було такої

активності, коли здійсмається ліс рук на поставлене вчителем запитання, але учні були вже більш впевнені, відповіді були більш чіткіші і правильні.

Я вже іноді отримувала четвірки з алгебри, навіть п'ятірку поставила мені Лідія Михайлівна за чітку відповідь з математичного правила. Я мала дуже старатися, щоб підігнати математику, бо якщо з інших предметів були здебільшого п'ятірки й лічені четвірки, то з математики й фізики - трійки. Я або ж недопрацьовувала, а скоріш - не вистачало розуму оволодіти знаннями з цих наук. Точні науки не по мені.

Вчитися мені ніхто не допомагав, але й не заважав. У кімнаті тихо. Тільки іноді тітка Ірина шамотить у сусідній кімнаті, або хропе у своєму ліжку, пообідавши після базару, де продавала свій товар. Я взяла собі за правило усні предмети спочатку читати вголос, а затим переказувати.

Щоб мені було не так нудно, я придумала для себе гру. Підготувала щось схоже на класний журнал, занесла туди всі прізвища однокласників і назви предметів, ставала до столу в позу вчителя і розпочинала урок - розповідала все, що я прочитала, тобто я переказувала уявним учням домашнє завдання. Продовжуючи гру, я буцімто викликала будь-якого учня до дошки, ставила запитання, сама на нього відповідала і заносила учневі оцінку до журналу. По – перше: мені було дуже цікаво почуватися у ролі вчителя, по-друге: добре запам'ятовувалось усе, що я вивчила. Такої хвилини я мріяла стати вчителькою.

Більш за все я наслідувала Слісаренко Євдокії Іванівні, викладачці української мови і літератури. Гарна жінка, щиро наділена українською вродою, із срібними нитками сивини в чорному акуратно зачесаному на пряму проділь волоссі, у скромній темній сукні, прикрашеній сніжно-білим мережаним комірцем, вона була спокійна, врівноважена, іноді сувора. Тоді її очі, чорні, ставали колючими, блищали, як дві чорні вуглини, осудливо, докірливо, угамовуючи порушника. Але, коли вона усміхалася, обличчя враз яснішало, ставало ще гарнішим, на щоках з'являлися маленькі ямочки, блищали біленькі дрібні рівні зуби, очі світилися м'яким блиском. Євдокія Іванівна дуже майстерно, якимсь співуче викладала мову. Вона чітко, виразно

вимовляла кожне слово, щоб донести кожний звук до наших вух: сонорний, голосний, дзвінкий, глухий, твердий чи м'який; будову слова, словотвір і всі розділи про мову. Література в її викладанні, як на мене, викликала захоплення. Вона не терпіла на уроці найменшого шепотіння, шереху. Бажаючих пошепотіти, попустувати, вона піднімала з місця:

- Іванов, повтори, що я сказала.

Той, мовчки, стоїть, наче стовп.

- Сідай! - грізно вигукує вона, змахнувши маленькою гарненькою ручкою. - Одиниця! Неси сюди щоденника!

Бажання попустувати одразу зникає.

З німецької мови я мала самі п'ятірки. Хоча на уроці у класі стояв галас, я активно працювала з учителькою, залюбки читала нові тексти, дієвідмінювала дієслова, писала без помилок. Тут мої мізки працювали в злагоді й розумінні як і з усіх гуманітарних предметів.

Як усі здорові, жваві, веселі діти, я любила урок фізкультури. Наш фізрук, Воронюк Юрій Кузьмич, дбав за фізичне виховання дітей, за їх здоров'я. Його обожнювали всі учні, його уроки проходили, як одна хвилина. Тут тобі і фізичні вправи, вправи на бумі, стрибки у висоту, у довжину, збирання вгору по канату, по жердині, стрибки через "коня", здача нормативів, шкільні спортивні змагання, спортивні ігри. Дзвінок сповіщає кінець уроку, а ми ще у грі. Мені все давалося легко, крім бігу, якого я не любила. Якщо у стрибках, у збиранні вгору по будь-чому, у метанні гранати і в іншому я була першою, то з бігу на дистанції я приходила до фінішу тільки третьою: випереджали Віра Лисяк, за нею - Люба Гончар. Ніхто з дівчат краще за мене з дівчат не ходив на лижах, а от на ковзанах я кататися не вміла, бо ніхто мене не навчив. У дитинстві, бувало, прикрутиш вірьовкою тріску до бурок і гайда вздовж вулиці по виковзаних саньми колях. Ковзани - снігурі, ножі - бачила тільки у заможних дітей.

Школа для мене стала другою домівкою, де завжди вирувало життя. Різні гуртки кликали, вабили до себе. У класі теж було багато позакласної роботи. Я була у складі редколегії. Клас випускав стіннівку "За знання", я була у складі "санітарної

трійки", ходила з санітарною білою сумкою через плече, з пов'язкою на рукаві й слідувала за санітарним станом у класі, охайністю учнів.

Знову настали холоди. Наша велика класна кімната нагрівалася однією високою грубою, яку топили на світанку, то поки зберемося у класі на урок, вона вже майже прохолоне. Вікна промерзли наскрізь.

Хлопці грілися на перервах, штовхаючись, бігаючи по класу, по коридорах, задиралися один до одного, смикали дівчаток за коси, чинили різні неподобства.

Дівчатка тулилися до груби, щулячись під простенькими піджачками, хустинами, їли те, що принесли з дому. Хто гриз яблуко, якщо вдома був сад, заможні їли хліб з салом, а такі бідаки, як я, Тамара і ще багато інших, зазирали їдокам до рота. Софійка Савченко завжди їла варене сало з хлібом. Її родина переїхала з села до Городні, люди заможні, у господі була корова, кури, свині. Софійка - дівчинка подільчива, тому остачу їжі після того, як наїється, віддавала подружкам. Інколи й мені перепадав отой слизький, обсмоктаний шматочок сала, але такий солодкий і смачний. Тоді інші дивилися на мене пожадливими очима, і я шматочок, тільки лизнувши, передавала далі.

Біля груби точилися розмови, звірялися дівочі секрети, а їх було повно, отих дитячих секретів. Груба чула все, але все тайла в собі, нікому не довіряла почутого. Мені частенько на великій перерві Марійка Крамаренко приносила записки від Альберта з 6 "А" класу. Він писав усілякі дурниці. Те, що кохає мене, то якісь віршики присвячує. У дверях зчинялася бійка - наші хлопчаки не пропускали Марійки, виривали з рук записку, але вона мужньо боролася і ось записка у моїх руках.

А ще я з дівчатками обговорювала цікаві доробки авторів, що друкувалися в газеті "Піонерська правда". Ця газета користувалася шаленим попитом серед учнів 6-7 класів, та її не так просто було придбати. Я з нетерпінням чекала на кожний

наступний номер і бігала на великій перерві у газетний кіоск, що знаходився майже за квартал від школи. У кіоску працювала наша сусідка О.М. Миронченко, маленька, скромна, майже непомітна, але інтелігентна і дуже порядна жінка. Її чоловік загинув на фронті смертю героя. Вона виховувала доньку Євгенію, яка була мені ровесницею і навчалася в нашій школі. Женья мала дзвінкий сильний голос і співала на шкільних концертах, викликаючи захват і захоплення. Її пісня "Дожени", як і її голос, сприймалася на "біс". Так от, Олена Миколаївна залюбки спілкувалася зі мною і залишала для мене свіжий номер газети. Ось і цього разу, коли саме пік шалений морозяка, я прибігла до кіоску у одній хусточці, бо не захотіла витратити часу у роздягальні.

- Томочко, чому ти не одягнена? Ти ж замерзла і нахапалася ротом холодного повітря. Ще захворієш. Наступного разу, щоб одягалася тепліше.

- Я дуже поспішала, щоб не розібрали газет. Мені зовсім не холодно, бо я швидко бігла.

- Швидко бігла й захекалася. Обіцяй мені вдягатися. А газету я для тебе залишатиму, не турбуйся.

- Дякую, тітонько Олена. Обіцяю вдягатися.

Я взяла простягнуту мені газету, помахала рукою привітній жінці.

- До побачення. Я побігла, щоб не запізнитися на урок. І мене, наче вітром здуло. Я бігла, тримаючи в червоних від морозу руках бажану газету, притискаючи до грудей, як дорогоцінність.

Часу прочитати свіжого номера газети вже не залишилося, я ледь встигла на урок і сиділа вельми збуджена, відчуючи неабиякий інтерес до читання. "Ой, як кортить, щоб закінчилися уроки", - думала я. "Скоріш... скоріш..." підганяла я. Мене цікавило продовження, яке друкувалося в газеті, з повісті "Вітя Мелеєв у школі і вдома". А тут ще мама загадала хліба купити. У центрі міста одна до однієї туляться маленькі дерев'яні крамнички. Біля хлібної крамниці тупцює нескінчена черга. Вона вирує, галасує на всі лади, люди товчуться, лаються, сильніші лізуть наперед, відштовхують, розштовхають

слабкіших, аби купити буханець хліба. Хтось береться наглядати за чергою, та де там! Тут уже і сам наглядач ухопив буханець, бо підійшла його черга. Знову спереду не черга, а натовп, безлад. Нарешті і я отримала бажану хлібину ще й довісок до неї. Як пахне хліб золотим стиглим зерном! Перед очима виникає картина житнього лану, який щось шепоче, шерхотить, розмовляючи з вітром, колоситься, золотиться, підставляючи налите колосся сонечкові. За цими згадками довісок швидко зникає в пожадливому роті. "Як смачно хрустить підгоріла кірочка", - думаю я, хрумкаючи свіжу кірочку петльованого хліба.

Вранці об'явили по радіо, що відмінюються заняття у школі через міцний мороз. "Ура! Поїду на гірку кататися на санчатах. Все одно у кімнаті холодно, душі не нагріти", - подумала я. Я збігала, покликала Тамару, Любу, і ми гайнули на Гареленкову гору, особливо круту, яка спускалася аж до річки. Я взяла свої гарненькі, легенькі санчата, що самі бігли вперед в разі, коли штовхну їх поперед себе. Летять - не наздогониш, аж співають. Металеві полозки висковзались і блищать, а які легкі і сковзкі!

Люба взяла великі дерев'яні санчата, якими матуся возить дрова з лісу.

На гірці вже було повно дітей різного віку. Хлопці - сміливці спускалися на лижах, а решта - на санчатах.

- Ого, яке урвище, аж лячно спускатися, - каже Люба.

- Мені теж страшно, - підтримує її Тамара.

Я подивилася згори до низу, і у самої затрусилися ноги.

- Ух, як стрімко, не те, що на нашій гірці, але маємо хоча б спробувати. Один разочок.

До нас підійшли хлопці з нашого кутка. Петро вишкірив зуби й почав кепкувати:

- Дивіться, хто сюди прийшов! Та це ж дівчатка, що катаються у ямі. А тут, мабуть, слабо з'їхати, тут вам не вирва. Ха-ха-ха.

- Чого регочешся? - гримнула Люба. Я зараз залюбки на оцих санчатах і спущуся. Ось подивись! Вона всілась на санчата й приготувалась спускатися.

- Зажди! - гукнула я, - Я теж сяду. Томо, сідай, разом веселіше буде.

Ми всілися на санки, а ззаду причепилися Петро й Анатолій. Сани аж тріщали від перегрузу, а попереду була крута й довга гора. Ми їхали, котилися з гори, гублячи на шляху їздоків. До річки мало хто залишився у санчатах, бо всі розлетілися: хто в корчі, хто в намет, хто випав із санчат ще на трампліні.

Збиралися на гору, стогнучи, шкутильгаючи.

- Я забила плече, - каже Тома, ледь не плачучи.

- А я мало пальця не вибила, - жаліється Люба.

- А я міцно вчепилася в санчата й не випала, хоча добре нам'яла боки. Ох, ох! - приєднуюсь до стогонів і я.

- Ну, як? - Петро знову до нас.

- Добре! Дай спокій! - каже Люба.

- Це вам не вирва там якась, а справжня гора, - сміється Анатолій.

- Далася вам вирва. Ідіть, не заважайте нам, - гримнула і я на набридливих хлопчаків.

Ми дійсно полюбляли спускатися з глибокої ями - вирви, яка утворилася від падіння бомби у город Шинкаренкової господи ще за часів війни. Ця яма була з одного боку положиста, хоча глибока, з протилежного боку - стрімка. Тут санчата летіли сторчка, а лижі можна було поламати. Спускалися з крутояру тільки відчайдушні.

Тільки надвечір, коли почав ще міцнішати мороз, ми пішли додому, розпашілі, червонощокі, а ноги гуділи, ми їх ледве пересували.

Мама аж руками сплеснула:

- Господи! У тебе піт на обличчі, волосся на голові змокріло, а пальто, бурки почали промерзати. Доню, так же можна застудитися. Скоріше роздягайся, розбувайся. Я висушу одежинку. А уроки ти повчила?

- Повчила, матусю, кажу я, гріючись біля плити, де палає вогонь, де в чугунку вариться картопля, і її запах приємно лоскоче в носі.

Вночі мороз послабшав, та знявся вітер, і з ним - завірюха. У школі відновилися заняття. Біжать до школи діти, одягнені й взуті, хто в чому. Прийшли й з Горошківки, і з Гніздища, з Марченкового хутора, із Хрипівки. Завірюха понамітала високі намети. Важко добиратися дівчорі, тим більше, що взуття частіше за все, вже зношене старшими братами або сестрами, та ще й не за розміром. Якуш був взутий у старі валянци, Мишко Крамаренко - у бурки, поверх яких вдягнені гумові калоші - "свистуни" - клеєні гумові глибокі калоші. Моя подружка, Хихлухо Наталя, теж носила бурочки. З огляду на негоду, я сказала Наталі: - Ходімо ночувати до нас. Скажи Володі Дубравському нехай перекаже твоїй мамі, що ти заночувала у мене, щоб вона не турбувалася, бо як ти по таких високих заметах та ще в морозяку добиратимешся додому? Ну як, Наталю, згода?

- Мені якось незручно, - тихо сказала Наталя.

- Нема нічого незручного. Моя мати привітна й лагідна. От тільки живемо ми надто просто, та те все - пусте. Ну що, умовила я тебе?

- Умовила.

Цього року ми з мамою зимували у сусідній кімнаті, світлій, більш просторій, а головне - теплій. Сусідка Мойсеївна, як її кликали сусіди, попросила матусю доглядати за своєю кімнатою і дозволила нам на зимові місяці заселитися. Сама Мойсеївна перейшла на тимчасове проживання до дочки Галини, що мешкала на вулиці Пролетарський у приватному будиночку. У кімнаті стояла плита, вдвічі більша за нашу, яка добре обігрівала кімнату, що знаходилася всередині будинку, була захищена й застишна. У кімнаті стояли два ліжка, стіл, гарно вбрані, через що кімнатка виглядала охайною, два вікна виходили на вулицю, на вікнах стояли квітучі калачі - герані.

Мама ще була на роботі. У кімнаті зрання збереглося тепло, у духовці стояв ще теплий борщ з квашеної капусти, засмажений салом, на плиті - пісні пиріжки з капустою і з лівером.

Ми з Наталею поїли борщу, пиріжків з лівером, та й взялися виконувати домашнє завдання. Ось уже і мати на порозі.

- Добридень, - привіталася вона до нас. - У нас гості?

- Мамо, це - Наталочка Хихлухо. Я тобі про неї розповідала. Сьогодні завірюха позамітала всі стежки, тому я запросила Наталю переночувати у нас.

- Так ось ти яка, Наталя Хихлухо? Томочка багато хорошого розповідала про тебе. Дуже добре ти вчинила, доню, що позвала дівчинку до нас. Вельми розходилася негода. Наталочко, ти будь-коли можеш приходити до нас, особливо за морозяної, сніжної або дощової погоди. Ми завжди будемо тобі раді.

- Дякую, тьотю Маріє, - відповіла Наталя й саянула глибокими ямочками на щоках, які з'явилися разом з ясною усмішкою.

- Дівчатка, ви вже обідали?

- Обідали, - відповіла я.

- Ось вам сухенькі панчохи і шкарпетки, швиденько перевзувайтесь, - дбайливо наказала матуся. - Ви займайтеся своїми справами, я ж насмажу картоплі на вечерю.

Ми довго з Наталею читали вголос трилогію М.Беляєва "Стара фортеця".

- Дуже цікава книжка. Ти, Томо, як дочитаєш, то я після тебе візьму цю книжку, щоб прочитати. А я читаю "Два капітана" Каверіна. Ох і цікава книжка. Відірватися не можу. Раджу й тобі прочитати.

- Я вже прочитала, скоріше проковтнула. Девіз цього твору Виніаміна Каверіна: "Боротись і шукати, знайти і не здаватися" і є головною думкою твору. Патріоти, сміливі дослідники Півночі капітан шхуни "Свята Марія" Іван Львович Татарінов, льотчик капітан Саня Григор'єв, його кохана дівчина Катерина Татарінова - справжні герої.

- Мене ще захопила чиста, вірна любов Санька Григор'єва й Катеринки, - сказала Наталя.

- Мене теж, - зітхнула я.

Ми ще довго говорили про книжки, потім поснули. Мені трішки було ніяково за те, що постіль наша - бідняцька, хоча це було насправді не так важливо.

Усі класи школи готувалися до Новорічних свят. У вестибюлі була виставлена новорічна урна - пошта, у яку учні кидали листи, листівки, картки з новорічними поздоровленнями й побажаннями, були випущені новорічні стінні газети - шкільна й класні, розмальовані сніжинками, прикрашені блискітками, де Дід Мороз з торбиною, з подарунками вітає школярів; тут були і дружні шаржі - побажання. Готувався великий новорічний концерт, під ялинкою планували провести костюмований бал. Старші класи мали прикрасити вчисту залу, де буде стояти ялинка, сцену. Багато цікавих задумок треба було приготувати і реалізувати активістам. До таких належали я, Тамара, Люба з нашого класу, решта - з інших класів. Я й Тамара співали сольні номери, у хорі, у ансамблі, брали участь у матроському танці, до якого самотужки готували матроський костюм, репетирували танець "Гопачок", до якого мали звити віночки, почепити стрічки.

Юрій Кузьмич запросив нашу трійцю в числі виконувати на сцені спортивні вправи - будувати "піраміди". Мене турбувало те, що я мала попереду "піраміди" стати на "мостик". Я - праворуч, Тамара - ліворуч, а Люба - поміж нас, щоб зробити "жабку".

Люба мала довгі ноги, тому "жабка" їй легко далася, а мені довелося довго тренуватися, щоб спину вигнути назад так, щоб перевернутися і руками упертися у підлогу, тобто стати на "мостик". Я багато разів нагинала спину назад над ліжком і падала на ліжко горілиць аж поки не досягла свого. Потім завдяки упертості, наполегливості поступово я зробила бажаний "мостик", а потім і "жабку" і інші складні вправи.

- Томцю, - кажу я захоплено, - у мене вже все виходить, хоча я не один раз буцалась головою об підлогу.

- А у мене поки що не виходить цей клятий "мостик".

- Давай я тобі допоможу, - кажу. - Ти вигинай спину, а я підкладу під неї руку. Отак, отак, ще, ще... не бійся, я тебе тримаю. Ось, нарешті ти дістала до підлоги руками. Давай ще спробуємо.

- Ой, не хочу, і так ледве шиї не зламала. Я, мов палиця, зовсім не гнучка.

- Маємо тренуватися, бо ми, як казав Юрій Кузьмич дуже скуті, скоцюблені.

- Отож. А Люба й Надійка гнучкі, як хворостинки, то природа їхня така, - заперечила Тамара.

- Я з тобою згодна, але не виключаю тренувань. завдяки їм я вже вигинаю одну ногу й носком дістаю до скроні, до вуха. Ось так, подивись. Потім повторюю те саме другою ногою; а ще - сідаю на зігнуті ноги, підгинаю їх назад, вигинаю спину й дістаю головою до підлоги, ось так.

Проте, як не стараюсь, а на "шпагат" сісти не можу. Може, ще й сяду, побачимо.

- Ет, погана з мене гімнастка, та. й годі, - розпачливо сказала Тамара.

- Я теж не краща, зате ми вміємо співати, танцювати, а деякі дівчатка й цього не можуть. Не журись. Нехай Юрій Кузьмич сам вирішує, як з нами бути. Ми й так усуди попереду.

На репетиціях я часто стояла біля піаніно й зачудовано дивилась, як Аліна Миколаївна грає. Її пухкенькі пальчики, як метелики, злітають над клавішами, видобуваючи чарівні звуки музики. "От би й мені уміти так грати", - думаю я. Моя думка сягає до минулого, не зовсім далекого, коли я ходила до Будинку піонерів. Саме там давали платні уроки гри на піаніно. Вчила грати літня жінка Маригодова, бабуса Аліни Миколаївни. Маригодови були відомі професійні музиканти. Коштувало навчання двадцять п'ять карбованців на місяць. Мені здається, що музику я полюбила ще з народження. Вона пронизувала мене, гойдала на хвилях прекрасного. З нею я страждала, проймалася щастям, любила, ненавиділа, співчувала, прощала, хоча я ще тоді була по суті дитина. Я розуміла музику, глибину її, слухаючи її за будь-якої нагоди. Безумовно, що я мріяла навчитися грати, але тільки на піаніно. Я до мами:

- Мамо, дозволь ходити вчитися грати на піаніно. У Будинку піонерів працює платна школа.

- Ні, доню, ми не можемо собі цього дозволити. По-перше: ми не маємо піаніно, щоб вчитися грати, по-друге: ми не маємо коштів, щоб заплатити за навчання.

- Матусенько ріднесенька, я намалюю клавіші на нашому довгому столі й тренуватимуся. А гроші невеликі, всього двадцять п'ять карбованців.

- Ні, доню, і не проси. Стіл то - дитячі вигадки, на ньому не навчишся грати, треба мати інструмент. Та й грошей зайвих нема. На невідкладні потреби їх не вистачає.

Я гірко заплакала. Тим і закінчились мої поривання навчитися грати, хоча я ще багато років по тому мріяла про те, сподівалася, та так через нестатки, через різні перешкоди не збулася моя дитяча мрія.

Новорічні свята проминули, як одна хвилина. У святковій залі стояла висока, осяйна ялинка, навколо якої я кружляла, як легенька сніжинка. Від мене не відходив Алік з 6"А" класу, від Тамари - Володя з того ж класу. Я отримала багато новорічних поздоровлень від друзів. Шкільний поштар збився з ніг, мене розшукуючи. З нашим класом була Лідія Михайлівна. Вона до того ж чергувала цього вечора. Спочатку відбувся веселий Новорічний концерт. Я вдало виступила, навіть і в спортивному номері не підкачала. У табелі стояли п'ятірки й декілька четвірок. Правда, з математики - з натяжкою, але я невимовно раділа. Попереду - зимові канікули.

Якось Тамара сказала: - Томо, приходь завтра до мене. Мати буде на роботі. Я підберу платівки, вчимося танцювати танго, фокстрот. На літніх канікулах ходитимемо на танці до Будинку культури.

- Гаразд, прийду. Проте, хто нас пустить танцювати в Будинку культури?

- Танці безоплатні. На майданчику грає родіола, заходь і танцюй. Огорожі нема та й настилу нема. Утоптана земля й усе. На тому майданчику самі школярі товчуться. Я кивнула головою на знак згоди.

Наступного дня ми довго тренувалися під якісь мелодії хрипкого патефону. Кляті танго, фокстроти нам не давались, хоч би як ми не вихилялися, та ми не знали до пуття, як мали

вихилилися, бо звідки такі знання? Щось копіювали подібне до того, що бачили в іноземних кіно. І які з нас танцюристки в наші дванадцять років? Нам би "полечку", "краков'як" танцювати, якраз за віком. Отож, ми шліфували, шліфували ногами підлогу та й кинули свою затію за першим разом.

- Хай їм грець - цим танцям. Прийде час - навчимося, - каже Тамара.

З другого півріччя наш клас перевели у другу зміну навчання. Зима ще тільки повертала на весну, та дні стояли короткі, рано темніло, і додому з уроків ми повертались поночі. Наші хлопці, що мешкали по-сусідству, заради витівки організовували засідки й змовлялися: "Сьогодні після уроків будемо дівчат дубасити". Так похвалявся Барковский Анатолій, а всюдисуща Віра підслухала й донесла:

- А на нас сьогодні хлопці облаву готують. Треба після уроків тікати.

- А куди тікати? - питає Люба.

- Я не чула, де саме вони готують засідку.

- То хай собі готують, підемо своїм шляхом, що вони нам заподіють, - сказала старша за всіх Людмила.

- Атож, ми їх не боїмося, - додала я.

Після уроків ідемо собі спокійнесенько своєю вулицею, коли раптом позаду нечутно підкравшись, котрийсь із задержувачів трійці мене по спині бац! То Петро сумкою гамселив межи плечі.

- Мені аніскілочка не боляче, - кричу я. Прощавай, Ньюмо!

Барковский лупцює Віру.

Дівчатка репетують, Тома схлипує, а хлопці набігли та й дременули геть.

- Вони просто хотіли нас налякати, - каже Люда.

- Добре налякати, - заперечує Тамара. - Мене хтось чи лямкою, чи попругою по голові вдарив. Досі голова гуде.

- А я Барковского шморгнула, - хвалиться Віра. Хай знає, як битися. Такий противний хлопець! Вона поправляла на собі пальто, хустку, бо їй більше за всіх дісталося. Їй частенько діставалося від хлопчаків, які прозвали її "Аблакат", що їхньою

мовою значило - ябеда. Чи й справді вона доносила на них класній керівниці, чи ні, мені невідомо, але наші забіяки вважали, що саме через неї керівниці все відомо про їхні витівки. На перервах, після уроків вони чіплялися до неї з погрозами, скубли їй волосся на голові. Тоді обличчя Вірі бралось червоними плямами, очі звужувалися, як у кішки, вона відбивалася своїм блаґеньким, витертим портфельчиком, на якому за застібку правили мотузьяна петелька, накинута на великий чорний "кузік" (гудзик). Іноді з розхлябаного портфеля випадали зошити, книжки, приладдя. Віра, суплячись, стиснувши зуби, їх збирала, проте ніколи не плакала. Заступитися за неї було нікому: батько загинув на війні, хвора мати примарою блукала вулицями, іноді не повертаючись додому по декілька днів; старших брата й сестри не було в Городні - один десь працював, сестра Люся десь вчилася. Віра й мати бідували так, що не побажаєш і ворогові. Сирітська нетоплена, неметена хата, на печі, у печі засіли злидні. Віра ніколи не скаржилася. Що пила, що їла? А ми - дітвора були не обізнані, мало цим переймалися, бо й самі терпіли нужду.

З мого оточення всіх дітей - безбатченків спіткала однакова сирітська доля. Тітка Ганна Плоська залишилася вдовою з п'ятьма дівчатами. Старші Ніна й Валя десь працювали за копійки, Людмила й Надійка вчилися зі мною в одному класі, найменша Ліда ще сиділа на печі. Виручав невеличкий присадибний наділ. Тітка Ганна продавала на базарі і влітку, і взимку те що збирала в городі.

Метка, як ластівка, вона вранці витопить піч, наварить великий чавун супу та й подається на базар. По обіді прибіжить додому, червона, мов варений рак, від морозу, але весела, бо щось уторгувала, чогось купила попоїсти. Бере до рук довгого рогача, дістає з печі чорного чавуна, з якого ще парує їжа, гукає:

- Ану, дітки, сідайте до столу, будемо обідати! Вона всім наливає супу, чи борщу повні глиняні миски. Я теж не раз обідала разом з усіма, бо щира Тітка Ганна й мене запрошувала.

Люба Гончар була третьою дитиною в сім'ї. Два старші - хлопці. Мати, висока, худа, жовтолиця, завжди мовчазна жінка, з виду схожа на стару ворону, бо вдягалася в чорне вбрання,

якийсь то зиск мала з городу, з садочку, пускала квартирантів до великої кімнати, тим утримуючи сім'ю. Вона ніде не працювала, бо мабуть і освіти не мала. Літніми вечорами частенько сиділа на лавочці у сусідів Костирко, що навпроти її подвір'я. Хату топила дровами, хмизом, які носила усе літо з лісу, варила здоровезний чавун горохового супу. Їли, хто коли, як у шлунку заграс. Полумисок супу тамує голод.

Родина Барковських, мати й двоє синів, мешкала в приватному невеличкому будиночку, одразу за рогом нашої вулиці, навкося від нашого будинку, за присадибними городами.

Мати, низенька, худенька, бліда жіночка, рано йшла на роботу й пізно поверталася. Працювала вона в установі рахівником. Анатолій ріс неслухом, погано навчався, тому в п'ятому класі сидів два роки. Старший брат самотужки пробивав собі дорогу в життя. Толя гасав увесь день у пошуках пригод. До нього приєдналися Сашко Іванов, Петро Науменко, який з матір'ю і старшою сестрою Ніною квартирував у Іванових. Сашко й Петро мешкали у великому будинку навпроти Барковського, тому були нерозлучними друзями. Щоправда, Сашко Іванов був родом із заможної сім'ї, сім'ї підпанків. Несміливий, сором'язливий, тихоня, вчився посередньо, але хлопці з ним охоче товаришували. Він нічим від них не відрізнявся, бо батьки були літні, ніде не працювали, утримували великий дім, четверо дітей і хвору Мар'ю, яка була колись їхньою служницею. Старша Клавдія, дівчина на виданні, дуже манірна білявка, працювала в райспоживспільці рахівником. Висока, струнка, бліда, з довгими білими кучерями, непоказна з лиця, як усі Іванови, вона гарно вдягалася, товаришувала з Ніною й Валентиною Плоскими. Щось непомітно було, щоб вона зустрічалася з парубками. Завжди сама йшла до міста і завжди сама поверталася додому.

Не контрольовані вдома, не керовані, самі по собі, хлоп'ята книжок не читали, уроки вчили абияк, більш байдикували та пустували. Матері і вдома, і на роботі, і в городі, і хліба купити, і їсти наварити, і за дітей подбати - скрізь самі, усе на одні руки. Такий вдовиний талан і їхні діти –

недогляджені, негодовані, без батьківської ласки і турботи ростуть, мов у чомусь завинили, мов покарані.

У мене і в Томи з'явилася новенька подружка Валя Межена, дівчинка з паралельного 6"А" класу, гарненька смаглява, кароока, весела і, як виявилось, доброзичлива, щира. Вона добре вчилася, подружок не мала, у самодіяльності участі не брала. Валя мешкала у великому приватному будинку по вулиці Чернігівській (за гарматами) з мамою, дідусем і бабусею. Татко не повернувся з фронту. Рідні були привітні люди, дуже приязно ставилися до мене й до Тамари, Валіна мати заохочувала нашу дружбу. Збираючись у Валентини, ми слухали, музику, пісні, що линули з платівок, співали, танцювали. Мати, бувало, нагодує нас борщем чи картоплею, варениками. Коли мами не було вдома, з нами проводили час наші хлопчачи - товариші. Рідні не заперечували їхніх відвідин. Валентина зустрічалася з парубійком на декілька років старшим за неї. Звали його Юрко, батько Юрка був директором льонозаводу. Валя закохалася в нього, а він - у неї. Наші зустрічі на той час були скромні, товариські, хлоп'ята тільки зітхали, дивлячись на нас, старалися бути поруч, де випадала нагода. Альберт Карпов писав мені ніжні записки, де освідчувався у своєму почутті, Володимир Распутін сохнув по Тамарі, ніяковів, дивлячись на неї. А ми з Тамарою були байдужі до прихильників, ми сприймали їх за товаришів, хороших друзів, безумовно, приязно сприймаючи їхні теплі відносини. Про любов з нашого боку не йшлося. Ми навіть ніколи не цілувалися й соромилися думати про таке.

Поступово надходить весна. Позаду залишилися завії, морози, холоди: холод на вулиці, холод у кімнаті, у класі. Сяє весняне сонечко, уже з'явилися теплі, ще вогкі від розтанувшого снігу, але зігріті сонечком клаптики землі, переважно на горбочках, на невеличких пагорбах.

У центрі нашого міста в'юниться невеличка річечка Чибриж. Вона біжить собі, біжить, несе вперед свою чисту, сповнену джерельцями, воду. Річка увінчана зеленими берегами, до яких підступають смарагдові луки, драговиння, яке робить

береги у багатьох місцях неприступними. Взимку її сковує лід, засипає снігом.

Спокійна завжди, річка весняної повені виходить із берегів, стає незвично широкою, несучи за собою великі крижини.

Наша школа знаходиться поблизу річки. Звичайно, ніхто з нас не може спокійно всидіти за партами в очікуванні весняного льодоходу, щоб, бува, без нас не розпочалося надзвичайно дивне дійство повені. І, тільки-но, зачувши шум води на дерев'яному мосту, ледве дочекавшись кінця уроку, увесь клас зривався з місця і з гамором, не менш бурхливим, ніж сама повінь, нісся на міст.

Міст, що по вулиці Леніна, доволі старий, але міцний. Він стійко стинався з водяною стихією. До того його укріплювали напередодні повені: ставили загати, що заступали міст, та прибуваюча вода з усією силою кидалася на ці укріплення, загати, пінилася, розбиваючись об дерев'яний настил під мостом, виривалася із сильних лабет старого і далі за ним, зачувши волю, розливалася по луках аж до самих будівель.

Вода утворювала чорні вирви, у яких кружляли розколоті крижини і все, що несла за собою свавільна вода. Далі вона мала побороти ще декілька міських мостів, та то вже буде не та сила, не та течія, бо, минаючи міст за мостом, вона втрачала частку своєї могутності, поки знову перешкоди не стрінуться їй на шляху.

Хіба ж можливо було прогавити таке видовище? Поки ми з Томою дісталися мосту, і діти, і дорослі вже там товпилися, збуджено розмовляли, а то й галасували, вигукували якісь поради, захоплені видовищем і загальним піднесенням настроєм.

- Тамаро, кидаймо у воду кораблики, - схвилювано кажу я й шматую аркуші з зошита. Нашвидку зробивши невеличкого кораблика, я кидаю його в саму прірву. Він полетів донизу, туди, де вирувала вола, досягнувши її, ткнувся носом у гребені хвилі, зник у загальному кружлянні.

- Ой, лишенько! - зойкнула я. - Мій кораблик загинув. Я робила кораблики знову і знову й кидала їх у воду. Тома теж кидала свої кораблики, а діти, що знаходилися поруч, кидали

палички, трісочки, які миттєво підхоплювала, закручувала і жбурляла у вир вода або несла далі.

До нас підбігли стривожені однокласниці Софійка, Надійка, Люба. Вони, перекрикуючи одна одну, сповістили:

- Дівчатка, подивіться онде Науменко й Барковський пливуть на крижині! - лементувала Люба.

- А що як зірвуться і попадають у воду?- жахалася Софійка, ледь не плачучи.

- Треба їх якось рятувати, бо як з отої крижини дістатися берега, - бідкалася Надійка.

Люди з берега, помітивши відчайдух, і собі почали вигукувати поради, розмахували руками, бігати туди - сюди, радячись, як врятувати хлопчаків.

На щастя крижина прибилася до прибережної верби, і хлопчаків вистрибнули на берег.

Усі присутні полегшено зітхнули.

- От дурні й тут себе показали. Ніяк не можуть без пригод, - буркотіла Віра.

- Не промовтеся ж класній, бо хлопцям влетить, - сказала Софійка.

- Ми з Тамарою не вертатимемося до школи, а підемо до маслозаводського мосту подивитися на льодохід. Та ми й не збираємося доповідати Уляні Микитівні, - заспокоїла я дівчаток.

Як я сказала, ми пішли до останнього мосту, що в кінці Чернігівської вулиці, щоб подивитися, чи ж там так само вирує вода. Тут річка більш-менш заспокоїлася, широко розлившись, вільно котилася, несла свої темні, каламутні води, залишаючи міст позад себе. Я стояла, дивлячись на неспокійну воду, і у моїй уяві зринали видіння, бачені мною в недавно прочитаній драмі Лесі Українки "Лісова пісня", а саме: біжить собі жвавий, грайливий весняний струмок, у ньому проти сонечка стоїть майже прозора річкова Русалка, а до неї поспішає також прозорий вродливий, веселий зрадливий парубійко "Той, що греблі рве". Я, немов почула його слова: "З гір на долину, біжу, стрибаю, лину, місточки зриваю, запрудю, що загатили люди...". Я зачарована видінням. Ми стоїмо, мовчки, наші думки збігають

за течією хоча вони дитячі, нереальні, химерні, але легкі й радісні.

Потім ми біжимо додому, взуття хлюпає, чвакає по багнюці. На вулицях повно води, вона біжить по тротуарах, її важко обійти, тому ми плюскаємо по воді. Вона вже і в черевиках, старих і зношених. Нові червики мама купить лише до травневих свят.

Поступово підсихає земля, розкриваються бруньки на деревах і з'являються ніжні, глянцеві, ще липкі листочки, які утворюють зелену феєрію. Я з дівчатками малюю на землі "класики" і тоді стрибаємо, мов горобці, на одній ніжці, пересовуючи з класу в клас склянку, чи склянку баночку, аж до самого вечора, поки котрусь із нас мати не зажене додому.

- Ти чого роздягнена, де твоє пальто? - гнівається мати - Ану вдягнися!

- Мамо, уже весна, тепло, - Завіряю я.

Більш за все я полюбляла бігати босоніж. І позаторішньої і торішньої весни я все придивлялася чи не з'явилися на стежці перші відбитки босих ніг, що залишили селяни, йдучи повз наш дім із Хрипівки на базар. Ось і цієї весни, вгледівши сліди босих ніг, я до мами:

- Мамо, дозволь побігати босоніж.

- Не можна, доню, ще земля холодна.

- Де там холодна, - заперечую я. Дозволь, матусю. Я бачила на стежці сліди босих ніг.

- Сказала не можна, та й годі. Ще ніхто не ходить босоніж, бо не прийшло на землю справжнє тепло. Встигнеш набігатися з весни до осені, поки "цибки" на ногах не вискочать. Знаю я тебе.

А мені ж кортить, але я терплю. Не можна то й не можна. Та все одно зарано починаю крадькома від мами вчиняти пробні пробіжки босоніж, аж поки земля стане тепла, а то й гаряча, пухка, так і пурхає під ногами.

Незадовго до першотравневих свят Валя Межена запропонувала:

- Дівчатка, я запрошую вас свято Першого травня зустріти у нас вдома. Мама не проти, вона приготує щось

смачненьке. Запросимо Аліка, Володю, а потім підемо на луг, де до нас приєднається Юрко.

- Я згодна, - каже Тома.

- І я залюбки. Моя мама відпустить мене з дому, - радію я.

- От і гаразд. Перед святом умовимося, що і як, - усміхається Валя.

Свято, і в школі, і вдома вдалося на славу. Потім були екзамени, і вони залишилися позаду. Я перейшла в сьомий клас.

Дружба з Валею міцнішала, літо провели разом, часто зустрічаючись у неї вдома, у кіно, у луках, але завжди й усюди разом з Тамарою, яка мені була за сестру.

Цього року, як і в минулі роки, у Городні гастролювали Ніжинський драматичний театр драми і комедії і Чернігівський музичний театр драми і комедії. Місто оживало, вирувало, бо Городнянці здавна захоплювались театром і будь-якими культурно - масовими заходами. У місті красувалися афіші з фотознімками, з яких дивилися вродливі артисти у різних ролях, убираючи очі красою, приваблюючи увагу городян. Тут тобі і "Наталка Полтавка", і "Лимерівна", і "Украдене щастя", і "Сватання на Гончарівці". Які хочеш спектаклі, були б гроші, щоб їх подивитися. А подивитися, ой, як хочеться, а грошей бракує. Хіба що мати дасть на один - два спектаклі, а бажання - подивитися усі. Прийдеться вибирати. Я вибрала два спектаклі: "Наталка Полтавка" й "Коварство и любовь".

- Матусю, я хочу подивитися виставу "Наталка Полтавка". Квитки заздалегідь продаються, їх дуже швидко розбирають. Треба поспішати, бо не дістануться. Як, мамо?

- Сходи, доню. Я дам тобі грошей на квиток.

- А ти, мамо, підеш?

- Я бачила ці спектаклі ще до війни, - спокійно відповіла матуся, а чи так, чи ні мені залишилося невідомо.

Я вперше побачила врочисто вбрану глядацьку залу нашого Будинку культури. І зала, і сцена мені здалися

просторими, осяйними. На сцені висіла важка бархатна червона завіса. Такі ж завіси - ламбрекени висіли на вхідних дверях. На мене дихнуло заворожуючою таїною театралізованого дійства. Зала, переповнена глядачами, завмерла в очікуванні початку вистави. Я стояла, притиснувшись до стіни, з калатаючим, мов молот, серцем і вдихала запах сцени.

Засіяло світло рампи, розсунулися половинки завіси й вистава почалася, несучи мене до незнамого світу української драматургії. Я раніше слухала по радіо музику Лисенко, чула арії Наталки й Петра, пана Возного, а сьогодні для мене відкрилося справжнє життя на сцені зі змішаними почуттями людських відносин, де є добро, зло, ненависть, кохання. Не дивлячись на дитячий вік, я добре зрозуміла, про що йдеться у виставі. Не дарма я багато читала. Читання мені дало змогу пізнавати, допомагало визначитися в складних ситуаціях, вчинках.

Мені таки вдалося подивитися виставу "Коварство и любовь", я навіть закохалася у артиста Гайдабуру. Мої подружки теж зітхали, дивлячись на нього, слідуючи за ним вулицями міста. Навіть листа надіслали йому, освідчившись у своїх почуттях, викликаних захопленням його вродою й грою.

Побачивши на власні очі справжню акторську гру на сцені, яка нічим не відрізнялася від життя, я ще більше загорілася думкою бути артисткою, вчитися в театральному закладі. Недарма я змалечку уявляла себе царівною, розігруючи різні сценки з казок. Побачивши вживу на сцені гру артистів, я відчула, що теж зможу грати (може мені здавалося, а більш за все - хотілося так вважати). В решті-решт, я розуміла, що зарано про це думати. Маю закінчити школу, та думка про театр зігрівала мені душу.

Якось я і Тамара вперше наважилися піти до міста на танці. Мовчечки, таємно від матусі, бо вона мені дала б таких танців, що я про все забула б... Я зібралася й пішла до Тамари, наперед домовившись. Тихесенько, обережно взяли пудру Марії Платонівни, здається "Лебязий пух", на подвір'ї під бузком напудрилися і майнули до клубу, що в центрі міста. Біля клубу вже грає музика, товчється багато молоді, стоїть курява від земляного майданчику. Усе, як колись на "п'яточку", на

бульварі біля гармат, коли ми ще шмаркатими, босоногими дітьми підглядали за дорослими, спостерігаючи їхні танці. Така ж тіснява, така ж курява, тільки замість радіоли тоді грала гармошка.

Тож стоїмо дві напудрені красуні, придивляємось до танцюючих. Раптом до мене підбігає Ступак Сашко, учень старших класів, який мені подобається ще з часів, коли я ходила до Будинку піонерів.

- Томо, ходімо танцювати, - запрошує він мене, обдаровуючи сліпучою усмішкою.

Я знітилась, позираю на Тамару, а та киває "Йди". Я й пішла.

- Бачу, що ви вперше на танцях, - завів розмову Сашко.

- Так, - кажу я. Ми ще не доросли до танців.

- А скільки тобі років?

- Цього року виповниться тринадцять.

- Та й справді ти ще малеча. То я тебе ще побачу тут ?

- Скоріш, що ні.

- Ну тоді в місті може зустрінемося, чи в кіно? Як забажаєш.

- Не знаю, - відповіла я. Танець закінчився, я повернулась до Тамари.

- Ходімо звідси, - схвильовано кажу їй.

- Чого? Ми ж тільки прийшли.

- Не хочу. Тут пилюка, а ще оцей хвалькуватий задавака.

- Я думала, що він тобі подобається.

- Подобався, а тепер ні. Нехай іде до своєї Соні Савченко.

- Та й я чула, що він за нею упадає.

- Ну от, бачиш. Ходімо.

- Ходімо, то й ходімо, - погодилась Тамара.

Більше на танці ми не ходили. Без них було повно розваг.

Мені вже скоро - тринадцять. "От якби скоріш п'ятнадцять або ще краще - шістнадцять", - думала я,

підганяючи час. А тим часом я дорослішала й разом з тим більш чуттєво, гостріше сприймала навколишній світ, розуміла його й палко в нього закохувалась.

Неоціненна сила природи не тільки збагачує наші душі почуттям прекрасного, а й зміцнює фізично, з'єднує спільністю уподобань, захоплень. Тут зароджується така дружба, що не покидає все життя, а якщо доводиться розлучатися, то живе у пам'яті завжди.

Особливу повагу викликає ліс - його можуть, таємничість і надзвичайна щирість і доброта, його сила єднання, життєва сила творіння і збереження фауни і флори. Сюди щовесни поспішають птахи для продовження своїх початків, тут зимують неперелітні птахи і народжують потомство, тут знаходять прихисток різні звірі. Тут ростуть духмяні трави, лікарські рослини, ягоди, гриби, тут ростуть розкішні дерева, тут... тут... тут...

Зокрема на Городнянщині соснові, сосново-дубові ліси стоять стіною і здається, що їм нема ані кінця, ані краю. Крім того у лісі ростуть береза, осика, вільха, ялина, а серед них - кущі бруслини, ліщини, а на узліссях - глід, терен, шипшина. А які чудові березові гайочки! Стелються, повзуть зелені плавуні, зеленіють густі смарагдові мохи, що лежать пухким килимом; я люблю слухати ліс, він зачаровує задумливим шепотом.

"Гаї шумлять - я слухаю,
Хмарки біжать - милуюся.
Милуюся, дивуюся,
Чого мені так весело?..."

Л. Українка

Зайдеш до лісу, а там високі сосни закривають небо й ведуть свої розмови. Зупиняюсь і слухаю, а вони: "Шу-шу-шу-у-у..." у єдиному протяжному звуці. І я, наче підношусь кудись високо вгору, де тільки спокій, тиша й невідомість.

Я заплющую очі, а переді мною, наче в калейдоскопі, кружляють дерева, квіти, трави, голубе небо, до шуму лісу влітаються різноголосі співи птахів, що несуть свої дзвінкі щасливі голоси сонцю, дарують лісу і всій природі, яка породила цю чарівливу красу і благість, цей рідний дім.

Ось промайнула руденька білочка, наче блискавка сягнула на високу сосну й визирає зацікавлено, розпушивши хвостика, настовбурчивши маленькі вушка. Тільки шелеснеш, а вона – шусть! І зникла з очей.

Збирати гриби ходили до лісу гуртом, далеко не заходили, на що натрапимо: маслюки з жовтуватو-коричневими шапочками, крихкі, ніжні сиройжки, жовті, з виду, як лісчка, лисички. Зрідка натрапляли на білий, гриб, бо переважно він росте у глибині лісу, а туди ми не наважувалися ходити – боялися заблукати. Ні Анатолій, ні Петро, а тим більше ми – дівчата лісу не знали, бо й наші матері туди не ходили по ягоди або гриби. Ми трималися завжди разом, а як трохи розбрідалися хто куди, то тільки й чути з усіх сторін: "Агов! Аго-о-ов!" Перегукуємося, а луна котиться лісом, вводить нас в оману, бавиться, відлунює наші голоси.

Ліс – це царство птахів. За них не скажеш одним реченням, бо це не тільки наука, це – нескінченна гамма звуків, це – велике незбагненне життя, яке існує за законами природи, як в цілому задля птахів, так і задля кожної пташки зокрема. Та який ліс без зозулі, хто не чув її співу ще змалку? Її сумне "ку-ку" розносить луна лісом, а ми слухаємо й кожного разу намагаємося полічити оте "ку-ку", а з ним – і визначений долею термін свого життя. "Зозуле, зозуле, скільки накуєш ти мені років життя?" "Ку-ку, ку-ку, ку-ку..." – один, два, три... лічиш, а серце калатає, наче хоче вискочити з грудей, бо ти віриш зозулі щиро й проникливо.

А ще я розрізняла стук дятлика, "тррррр – тук", синички "ці-ці-бі", пісеньку іволги – золотої пташки – флейточки "філю – філю", строкатого одуда, який співає, наче вимовляє своє ім'я: "Оду-дод".

Мама багато розповідала мені про ліс, про птахів а коли вона читала віршика Некрасова, я проймалася сумом і жалем:

"...Плакала Саша, как лес вырубали,
Ей и теперь его жалко до слёз.
Сколько там было кудрявых берёз,
Там из-за старой, нахмуренной ели
Красные гроздья калины глядели,

Там піднімався дубок молодой,
Птицы царили в вершині густой..."

Ліс стогне, як стогне людина, коли нищать її дім, душу
виймають із живого єства.

Якось прийшла до мене Люба Гончар.

- Тамаро, - каже, - Ходімо по гриби. Мама ходила у ліс по
хмиз, то казала, що грибів сила-силенна. Лисички цілими
галявинами ростуть. Я бачила Надю Муравко й покликала її
теж. Вона скоро прийде. А до Тамари я забігала, вона теж
обіцяла прийти. То як?

- А в який ліс ми підемо, у Хрипівський чи під
Горошківку?

- Під Горошківку.

- Та ми ж лісу цього не знаємо.

- А ми будемо збирати зкраєчку.

- Ну добре. Я візьму корзинку, дівчатка прийдуть, і ми
підемо.

Як тільки ми ступили на поріг, хлопці, що сиділи на
моріжку, у один голос:

- Куди це ви з корзинами?

- У ліс по гриби, - каже Люба.

Петро одразу підбігає:

- І ми з Толянком з вами.

- Ходіште, якщо охоту маєте, - сказала Тамара. - Нам не
так лячно буде.

- Якщо боїтеся, то чого ходити? - буркотів Барковський.

- Годі вам, - заспокоїла Надійка.

Я зовсім на вміла збирати гриби. Ходила, дивилась
строго поперед себе, збивала палицею різні горбочки, та марно.
То траплялася велика шишка, що причаїлася під голками, то
пеньочок, то купина моху, а грибів не було. Зате мухоморів, цих
отруйних красенів, яких хочеш, різної оцвітини, було повно.

Дівчатка теж неподалік греблися. Котрась натрапила на
лисички, і то їх було обмаль.

До мене підбіг Петро, галасуючи:

- Гадюка, гадюка! Нишком кинув у мій бік якусь
гіллячку.

Я розгубилася, перелякалася, зблідла і відсахнулася, зойкнула: "Ой!"

- Тьху, дурна! Та це ж гіллячка! Подивись! Я пожартував.

- Сам дурень і жарти в тебе дурні, - ледь не плачучи, сказала я.

- Іди геть! - grimнула на Петра Тамара. Томочко, люба, заспокойся. Ніякої гадюки нема. Це тільки суха гіллячка.

- А я теж би злякалася, - каже Надійка.

- Більше, хлопці, ви з нами нікуди не підете. Без таких захисників обійдемося.

- То й гаразд. Пішли, Толян, додому, - зверхньо сказав Петро.

- Я вже не хочу шукати грибів. Трохи знайшла сиріжок на суп. Ходімо додому. На узліссі сядемо, переберемо гриби, та й рушимо, бо вже їсти кортить, - кажу дівчатам.

Я і Тамара мало назбирали грибів, у Люби і в меткої Надійки з кошика визирали маслючки, сиріжки, руденькі лисички. Та я не жалкувала. Прогулянка до лісу, загалом, вдалася, не враховуючи невеличкого інцидента. Поверталися додому самі, без хлопців. Їх, як вітром, здуло. Не було їх і на моєму подвір'ї. Мабуть, совість замучила, хоча нічого страшного не сталося. Просто - невдалий жарт.

А гриби були дуже доречні. Мама наварила смачного супу на вечерю. Він розпахся на всю кімнату. Навіть тітка Ірина зазирнула до нашої кімнати:

- Чим це у вас так смачно пахне? Невже грибами?

- Так, грибами. Заходь, Іро, і тебе почастуємо супом з грибами, які Томочка назбирала у лісі.

Ми усі разом смакували грибним супом.

А то одного разу я ходила з подружками до маслозаводу по перегін. Надійка з Людмилою зайшли по мене:

- А ми йдемо до маслозаводу по перегін, - каже Надійка. - Ти підеш з нами?

- Ого, як далеко. Чи й донесемо звідти відро перегону?

- Донесемо, - сказала маленька, худенька, як я, Надійка, сміючись, аж ластовиннячко застрибало на носі.

- Коли вже ви зайшли по мене, то й я піду. А що з нього за смак?

- Перегін, як молоко. Перегін смачний. З нього можна суп молочний зварити, кашу. Мама знає, що зварити,- каже Людмила.

Ми купили за якісь копійки по відру перегону, напилися добряче цих молочних відходів або молочних відвійок (обрату), а донести додому, як виявилось, було дуже важко. Це, я скажу вам, не забавки. Нести було кілометрів зо три. Старалися, щоб отой обрат не хлюпав, обидві руки занімили, спина колом стала, ноги вигиналися, підгиналися. Я ледве дотягла відро додому, а дівчатам ще далі йти, особливо Надійці. Прощаючись, я сказала:

- Більше я по перегін не піду. Треба було хоч по пів відерця набрати, а то - повне відро. Хіба я в силі його донести на таку відстань. Якщо надумаєтесь ще, то без мене.

- Та хто знав, що так важко буде нести. Я думала, гуляючи сходимо, - виправдовувалась Надійка. - Я теж більше не піду.

Мама, як побачила відро з перегоном, аж у долоні сплеснула:

- Донечко, навіщо ти по перегон ходила? Чи я тобі наказувала? Близень світ отой маслозавод, та ще й повне відро набрала. Ти ж могла спину ушкодити. Я тобі не дозволяю води повне відро набирати, хоч колодязь поруч, а ти аж з маслозаводу повне відро принесла! Не треба нам перегону. Щоб більше ти по нього не ходила. У тебе нічого не болить?

- Нічого. Трохи боліли руки, ноги, та вже одійшли.

- Ну от і добре. Головне, щоб нічого не ушкодила. Подивись, донечко, що я тобі принесла. Ти такого ще не їла. Мене пригостила мати одного вихованця - Курбангалієва, ось посмакуй, любя.

Мама простягнула мені кругленьку металеву коробочку, подібну до коробочки з монпансьє.

Я зазирнула до коробочки і побачила якусь сіру масу.

- Мамо, а що воно таке і яке на смак? - з недовірою спитала.

- Це - халва. Це - різновид східних солодошів. Халва буває соняшникова, горіхова. Смакуй, тобі дуже сподобається.

Я взяла крихточку халви й поклала собі на язика. Халва одразу розтанула, залишивши неперевершений, досі незнаний, незвіданий смак. Я заплющила очі від задоволення, я навіть стогнала, насолоджуючись ласощами.

- Хто ця Курбангалієва, що тебе пригостила?

- Курбангалієва - жінка військового льотчика. Вона дитину водить у мою групу, дуже приязно ставиться до мене і на знак подяки пригостила халвою.

- Мамусю, то й ти подякуй їй за винятковий дарунок від мого імені. Скажи, що він мене здивував, бо я нічого подібного ще не куштувала. Мамо, бери халву і смакуй.

- Ні, Галочко, їж сама, бо я багато разів їла халву ще до війни.

- Ну що, що їла? Будь ласка, мамо, я тебе прошу.

- Донечко, дякую, але я хочу, щоб ти надалі знала, що таке халва. Смакуй, люба.

Мине багато років поки я знову насолоджуватимуся халвою.

19 серпня на Преображення Господнє, або Спас, як іменують це релігійне свято, я, Тамара і здається Надійка, не пам'ятаю, пішли на запрошення Наталі Потапенко на храм до села Хрипівка, що неподалік нашого міста. Наталя Потапенко - староста нашого класу, відмінниця, спокійна, доброзичлива, дуже вродлива, русява, синьоока дівчинка. Батько прийшов з війни інвалідом, мати працює в колгоспі. Сім'я багатодітна, бідна. Наталочка після уроків завжди поспішає додому, доглядати меншу сестричку Галочку.

Наш шлях пролягав луками, які починалися від льонозаводу, і далі повз річку тягнулися до самого села. Днина видалася сонячна, на небі ані хмаринки. Ми йшли, не поспішаючи, не минаючи ні кладочки, ні місточка, ні загатки. На шляху траплялися мальовничі річкові затони, у яких

купалися прибережні верби, кущі, утворюючи на воді химерні малюнки. Я не сподівалася, що річечка в окремих місцях така широка і така глибока, швидкоплинна і з виром, з якого і не виринеш.

Наталчину хатину ми знайшли не одразу. Я навіть пожалкувала, що ми потурбували людей. Якось вийшло все недоречно. Мати лежала у ліжку хвора. Скрізь визирає бідність. У кімнаті пусто - піч, стіл, ліжко, як зазвичай, у кожній сільській хаті і у здебільш бідняцьких міських приватних будинках. Батько тупцює, ходить, кульгаючи, не знає, як з нами поведися, Наталя ніяковіє. Пригостили нас коржиками, яблуками, подякували нам за відвідини, і ми подалися з хати.

Наталя повела нас селом до Хрипівської церкви, де йшло Богослужіння. Біля церкви яблуку ніде впасти, стільки товпилося народу. Церква була висока, велика дерев'яна, схожа на храм. Сюди приходило помолитись багато Городнянців, бо в Городні на той час була церква маленька старенька, а прихожан було багато, усіх, бажаючих помолитися, не вміщала. Саме йшла служба, святити яблука й усе, що принесли миряни. Зайти до церкви нам не вдалося, бо вона була вщент набита людьми різного віку. Ми походили, походили навколо, потовпилися та й по тому. Чи хоч крапнула на лоба свята водичка, чи ні - не пам'ятаю. З цим і подалися додому. Назад йшли повз Хрипівський лісок, який шумів молодими ялинами, тамуючи спеку. Колись, ще малечею, ми збирали тут сиріжки, бігали по повоєнних, порослих травною окопах, граючи в піжмурки, ловили зелених ящірок. Навколо лісу, скільки глянеш, хліба й хліба.

- Дівчатка, ми давно не бігали прохолодними стежинками. Може пробіжимося, назбираємо волошок? - запропонувала я. - Чи, може, як колись, - русалок боїтесь?

- А біжимо, вигаднице! - відгукнулась Надійка.

- Нам не вперше з тобою бігати житом. А хоч раз побачили русалок?

- То не я вигадниця, то моя матуся, - сміюся я.

Тамара тільки стенула плечем, але увійшла до житнього золотого моря разом з нами.

Назбиравши волошок, ми босоніж йшли теплою м'якою дорогою, здіймаючи за собою легеньку піщану хмаринку.

Ось і "панський сад", і моя вулиця, яка привела нас додому, стомлених, але щасливих.

Наприкінці цього літа, перед початком навчального року мене запросила до себе Наталя Хихлухо, яка мешкала, як я казала, у селі Горошківка. Я давно обіцяла побувати в неї вдома. Її матуся теж наполягала і кликала в гості.

Ми йшли з Наталею лісовою стежиною між деревами. Дорога, або пугівець на Горошківку була суціль піщана. Такою дорогою складно проїхати возом, автомашиною, бо колеса грузли у глибокий сипкий пісок і буксували, як у багнюці.

Незнайомий ліс лякав мене своїми хащами, звірами, лісовими духами, бо цього лісу я не знала. Якщо і збирала я гриби у лісі, то або на узліссі, або скраєчку. Тут я й насолоджувалася лісними звуками. А зараз переді мною повстало вперше справжнє лісне царство, де вже майже панує тиша, тільки сосни шепочуться вгорі.

- І як ви не боїтеся ходити до школи поночі лісом? - запитала я. - Та ще й вісім кілометрів тільки в одну сторону.

- Не боїмося. По-перше: нас іде великий гурт - школяри не тільки з нашого класу, а й з старших класів. По-друге: ми знаємо ліс, як свої п'ять пальців, не боїмося лісу. Нам відомі місця, де ростуть ожина, малина, чорника, суниця, де і коли ростуть різні гриби. Багато часу проводимо в лісі. Спочатку я ходила до лісу з мамою, потім зі старшим братом, а тепер - з друзями, а іноді - й сама. Ліс - наш годувальник.

Вдома нас привітно зустріла Наталіна матуся, висока, ставна, гарна жінка. Я привіталася до неї.

- Заходь, будь ласка, заходь, Томочко. Зараз будемо обідати. Відпочивайте, дівчатка, а я на стіл накрию. Вона заходилася біля печі. Я була сором'язлива дівчинка, тому ніколи не придивлялася у чужій хаті на те, де що стоїть, де що висить, тому, пригадуючи зараз вбрання Наталчиної хати, скажу, що то

була простора, світла кімната, два вікна виходило на подвір'я, а два - на вулицю, кімната, типово сільська, по-сільському вбрана. Перш за все, в кімнаті панувала чистота й затишок. Праворуч від входних дверей стояла піч, за нею - ліжко, вбране на сільський манер: високі подушки в білих наволоках з прошвою, вишивана підковдра, чи, як ще називають, підзорник, по низу мережана, у лівому кутку висіли ікони, прикрашені вишитим рушником з мережкою, горіла лампада, на косинчику стояли паперові квіти. Тут же, у кутку стояв стіл, накритий білою скатертиною, по боках столу - дві лавки. Такі хати й подібне вбрання я бачила у багатьох своїх подруг у Городні. Тільки й того, що в кого піч - зліва, у кого - праворуч, а інше: ліжко, стіл, лавки, мисник, з деякими ознаками бідності або достатку - уподібнювали домашнє начиння меблями і всім іншим, утворювали загальну картину селянського побуту й умов життя. Але я добре зрозуміла, бо відчула серцем одне, для всіх нужденних жінок – вдів, головне й загальне, що ними керувало, що було для них нормою життя, їхнім природним надбанням, душевним скарбом - доброта, щирість, сердечність, тепло очей, тепло рук, співпереживання, які безцінні, яких не можна забути, які залишаються в пам'яті назавжди. Взірцем того були мої рідні тітоньки Ольга, Лідія, Тетяна, тітонька Софіна Толочко з Хотівлі, сусідки: Муравко Мотря, Плоська Ганна, а тепер - і Надія Михайлівна Хихлухо, - Наталіна мати.

Мати все ставила й ставила на стіл різні страви, припрошувала їсти, пригощала. Серед страв були тушкована в печі картопля, холодець, свіжі помідори, смажені гриби, пиріжки з яблуками й маком і ще щось, та я не придивлялася, сиділа скромно, потихеньку їла і все соромилась, щоб, бува чого, не подумали, що я прийшла з голодного краю.

Мати сіла з нами до сталу й заходилася нас частувати. Спочатку ми чогось випили, чи наливки, чи вина, бо в голові мені трохи зашуміло, закружляло, потім смакували їжу.

- Їж, Томочко, доволі, бо тільки на свята ми й бачимо на столі щось смачненьке. Ти така худесенька, як билиночка, й бліда. Наталя розповідала мені, як вам скрутно живеться, У нас хоч курка яйце знесе, поросятко вигодуємо - сальце є. Важко

управлятися і вдома, і в колгоспі, але ми звичні до праці. Їж, дитинко, холодець, пиріжки, не соромся.

Очі Надії Михайлівні, добрі й лагідні, світилися м'яким, теплим сяйвом, а слова привіту проймали дитяче серце радістю. Наталя сиділа поруч і сяяла вродою, на щоках грав рум'янець, а ще їх прикрашали глибокі ямочки; ясніли блакитні очі.

- Томочко, - звернулась до мене Надія Михайлівна. - Ти додому не поспішай. Переночуєш у нас, а завтра Наталя одведе тебе назад. Ти ж, сподіваюся, домовилася з мамою?

- Я сказала матусі, щоб вона не турбувалася, якщо я сьогодні не повернуся додому. Матуся погодилася.

- От і добре, дівчинко. Гуляйте, відпочивайте. Сьогодні велике свято - працювати - гріх.

Надвечір ми з Наталею вийшли на вулицю, сіли за хвірткою на лаву. Вечір був тихий, теплий, прозорий - передостанній вечір минулого літа.

- Тамаро, ти всі підручники придбала?

- Усі. Частково від старшокласників дістались, частково новенькі в школі безоплатно видали, а деякі - за гроші купували. А в тебе всі є книжки?

- Я теж маю всі - новенькі, старенькі.

До нас доносилися пісні, що линули селом з різних сторін. Співали дівчата, до них приєднувалися чоловічі голоси. Чулося, як заводять старовинних пісень молодіці й літні жінки. Свято йшло селом, перегукувалось у піснях, у веселому гаморі, у звучанні музики - гармонії. Особливо мені сподобався спів, що розлягався селом, спів особливий, колоритний, більш фольклорний, багатоголосий, злагоджений. Він був то веселий, то сумний, викликаючи то радість, то сум.

- Як гарно співають, - кажу я.

- У нас у селі багато голосистих співух. Навіть хор є.

Ми довго сиділи на лавочці. Перебалакали вже про все, навіть поговорили й про особисте. Спали на печі.

Вранці поснідали. Надія Михайлівна приготувала вузлик з гостинцями для мами і пішла на роботу. Вона мені дуже сподобалася своєю привітністю, гостинністю.

Вона мені нагадала мою матусю щирістю своєї душі. Було з усього видно, що Наталя їй в усьому допомагає: у городі, у хатній роботі, у догляді за курочками, за поросятком, бо старший брат десь працює, навчається, вдома буває рідко, а Надія Михайлівна має слабке здоров'я, часто хворіє. Мені назавжди запам'яталися гостинність цієї сім'ї, яка проявилася у всьому, навіть - у пиріжках з яблуками й маком, храм, село, пісні. Усе разом залишилося в моїй пам'яті назавжди з відчуттям глибокої вдячності.

Ми з Наталею знову йшли лісом. Тільки вчора мені здавалося, що я боюся лісу, а сьогодні я йду й милуюся ним. Він наче став мені більш близький. Сонечко грало у верхівцях високих струнких сосон, сяло своє золоте проміння на лапи зелених ялин, запалювало квіти на просторах, світлих галявинах, зазірало в гущавину, витісняючи морок, кидало свої блискітки на зрошені пелюстки лісових квітів, які враз загравали діамантовим блиском, розтоплювало смоляну живицю на стовбурах сосон, яка стікає прозорою сльозою. Повітря, насичене ароматом трав, грибів, мохів, соснових шишок і голок, немов тремтить у сонячному сяйві, повзуть тіні від дерев, кущів і немов рухаються, мерехтять, утворюючи казкові образи.

Ліс вабить, заворожує прозорістю рівних рядів крокуючих сосонок.

Наталя вивела мене з лісу на дорогу, що веде до Городні.

- Наталочко, дякую за все. До зустрічі в школі.

- Томо, я рада, що ми подружилися. Передавай наші вітання матусі. До скорого побачення.

Минули літні забави, біганина луками, лісами, ланами, минули побачення, різні розваги.

Я подорослішала ще на один рік. Охоче йшла до сьомого класу. З нетерпінням чекала зустрічі з однокласницями - Юлією Бояренко, з Софією Савченко, до якої ми з Томою частенько ходили ще торік, переписували пісні з її зошита у свій. Її менший брат Миколка дуже гарно малює, то і нам

розмалював пісенники різними квітами, які виходили в нього, мов живі. Усе літо я не бачила Валі Бугаєвської - "сольнішка", що мешкала в останній хаті по вул. Червоноармійській. Учні їх прозвали "сольнішко", через те, що вона ніяк не могла вимовити слова "солнышко" російською мовою, навіть у шостому класі. Бліденька, хвороблива, слабенька вона викликала співчуття у товаришів. Тільки Петро кепкував і прозвав Валя - "сольнішко". Вчилася вона теж слабенько, була в'яла, байдужа, казали, що в неї захворювання серця. Однокласниці, в тому числі і я, відносилися до неї доброзичливо, бо вона була без хитрощів, безвільна, мовчазна. Її домашнє оточення - літня родина і бідність. Якось з Надійкою я побувала в неї вдома й засмутилася побаченням, тому я до Валі мала особливе ставлення.

Школа згуртувала нас - дітей у єдину сім'ю, де буває різне: прикросці, дитячі непорозуміння, але вони минають швидко, як грозовий дощ, а дружба залишається, міцніє, бо багато пережито разом, і радісного, і прикрого, і голоду, і холоду, чого не можна забути.

Я знову сиділа за однією партою з Юрком Тимченко, у тій же самій класній кімнаті, що й торік.

Попереду все так сидів пустун Микола Мойсюк, з хвилястим чорним чубом, з синіми, мов волошки, очима, з ямочками на щоках. От тільки він майже не підріс за літо і залишався низеньким вертлявим хлопчиною. Володя Таран вже не навчався з нами, бо його сім'я виїхала з міста. Олег Вендт став високий, гарний хлопчина, Едік Луцай - професор, бо носив окуляри, жмурився, підріс, серйозніший став, ну вилитий професор.

Вчили нас ті самі вчителі. Тільки тепер перед нами стояли більш складні задачі, більше відповідальності за їх вирішення. Сьомий клас - випускний і той, хто після нього збирався навчатися далі у технікумі, набувати професії, мав ставитися до знань з усією серйозністю й відповідальністю. Перш за все, мали надолужувати математику, хоч ой, як важко надолужувати втрачене.

Мати привчала мене до роботи. Вона часто хворіла на застуду: грип, ангіна чіплялися до неї за будь якої погоди. Та,

якщо тільки б це. Пневмонія, запалення легенів вкладали її в ліжко надовго. Давалися взнаки воєнні, повоєнні роки, сповнені надмірними труднощами, втратами, які борола самотужки.

Мати навчила мене розпалювати плиту, готувати деяку їжу, годувати поросля, прати білизну. Особливо мені сподобалось прати. Проблема тільки - наносити води, або взимку натопити снігу для прання, бо її треба чимало. Гріла воду на плиті, прала білизну в кориті. За першим пранням замочую білизну в теплій мильній воді на якийсь - то час. Далі перу на пральній дошці. За другим пранням я добре натираю білизну господарчим милом і заливаю її окропом, щоб вона пропарилась, і залишаю її в такому режимі на декілька годин. За третім пранням я старанно на тій же дошці - тертушці тру білизну, перу у гарячій мильній воді, аж поки вона, не стане біла, як сніг. Затим полощу раз, удруге підсинюю й крохмалю, і прання на цьому закінчується. Можна білизну розвішувати.

Про розвішування білизни треба сказати окремо. Розвішували білизну на сусідській дерев'яній горожі, бо вірьовок, прищепок не мали. Горожа подекуди була дірява, дощок не вистачало, або трухлява, бо дуже давня, стара, зношена, а то замість дощок стриміли самі кілки. Білизна, різні речі сохли декілька днів, аж поки їх висушить вітер, вибілять сонце або мороз. Після того вона така пахуча, свіжа, що як занесеш у кімнату, то вся кімната наповнюється природними пахощами.

Мама за допомогою рубля й качалки викачає білизну краще за праску, бо чавунна праска чадить, димить, до того ж її постійно треба роздмухувати та підкидати в неї вугілля.

Школа, гуртки забирали багато часу, тому вдома я тільки встигала прибрати, принести води, два рази на тиждень помити підлогу. Що тої кімнати? - чотирнадцять квадратних метрів. "П'ятачок" - не більше, тому роботою я не була обтяжена. Більшого від мене поки що не вимагалось. Вишивати в'язати я не вміла, бо мама цим не займалася й мене не навчала. Вишивки не прикрашали нашої кімнати. Щоправда, на стіні висів невеличкий килимок, на якому аплікацією зображено озеро, два лебеді. Робота якоїсь місцевої майстрині. Тут же висіли дві

прикраси, зроблені з матерії у вигляді сердечка, оздоблені вишитими квітами. На вікні висіли дві фіранки з батисту, вишиті "ришилє" швейною машинкою. На столі лежала вишивана льняна скатертина, на якій красувалися великі троянди, по краях - гарна мережка. Скатертина фабричної роботи. Мама захопила її, як тікала зі Львівщини. Подушки прикрашали мереживні наволоки - наволоки з "прошвою" - за місцевою говіркою. Для вишивки ми не мали ані кольорових ниток, ані білого краму, а придбати їх бракувало коштів.

З плином часу, коли мені виповнилося двадцять років, і я працювала бухгалтером у школі, змінився внутрішній вигляд нашої кімнати, усе, що її наповняло й прикрашало, як матеріально і як духовно.

Завдяки моїм зусиллям, завдяки наполегливості і старанням кімната змінилась на краще. Я власноруч пофарбувала підлогу й кімната немов заграла, заспівала. Старе, облізде ліжко з солом'яним матрацом замінено на нове з високим пружинним матрацом, про яке ми мріяли довгі роки. Величезний, кремезний стіл, що займав майже пів кімнати, уступив місце під вікном менш габаритному, акуратному столику. Килим з білими лебедями, лататтям і очеретом змінили. Тепер висів шерстяний червоний килим; у правому кутку з'явилася новенька етажерка з легкої лози, де стояли мої улюблені книги, біля ліжка зайняла місце новенька одностулкова платяна шафа світлого кольору, яка наповнила кімнату запахом деревини і клею. Біля неї приліпився господарчий куточок у тому складі, як я описувала вище.

Гарно вбране ліжко рожевою марселевою ковдрою, мережаною півковдрою, білими, мов лебеді, подушками з прошвою, з легенькими мережаними накидками на них, вікно, завішане білою тюллю, вишиті серветки на етажерці, на репродукторі робили кімнату, схожу на вбрану наречену. Я виростила високого, гарного, стрункого фікуса з зеленими глянцевиими листочками, випестуваними мною, який разом з іншими квітами освіжав, оживляв і прикрашав кімнату. На стіні висіла облюбована мною картина Крамського "Портрет незнайомки". На вхідні двері я почепила полотняний ламбрекен,

той, що висів у Анатолія і Тетяни. Вони його разом із рожевим абажуром милостиво подарували нам за непригодністю.

Абажур привезла мама, але то вже був не абажур, а жалюгідна подібність до нього. Тільки й того, що каркас, обтягнутий полинялим шовком. Ні шнура, на якому його кріпити, ні кріплення не було. Сама посередині дірка. Я кажу мамі: - Навіщо ти його привезла? Мама: - Я хотіла, було, з вікна вагону його викинути, та не наважилася.

Я почепила абажур на патрон, він так і похилився на один бік і являв собою поранену тваринку. Я його, і так, і сьак, а він – ніяк. Прийшлося замінити простим паперовим абажуром.

Наша кімната, чиста, охайна, світла, святкова, нам дуже подобалась. Тепер вона не здавалася нам зубожілою, хоча й багатою її не назвеш. Але той добрий дух, що панував у її стінах, та неповторна аура доброти й любові, свідчили, що тут назавжди поселилося щастя й віра у майбутнє.

У сьомому класі завдяки моїм наполяганням мене у числі інших учнів прийняли до лав Ленінського комсомолу, хоча мені не виповнилося чотирнадцять років. Піонерський значок я замінила на комсомольський, який з гордістю носила на грудях.

Мати працювала з останніх сил і заводила розмову про те, що змушена буде піти на пенсію, бо різко падає зір, і погіршився стан здоров'я. Тому я не була впевнена, чи закінчуватиму десятирічку, чи - сім класів. Мама наполягала, щоб після семирічки я вступала до технікуму, бо десятирічки й інституту їй не витягти. Коштів і так бракує. Одна надія на грошову допомогу за загиблого татка, яку маємо ділити на двох, щоб якось існувати.

Я на інституті не наполягала, успішно вчилася, а коли конкретно постане питання про подальше навчання, вчиню, як скаже мати. А поки що я під матусиним крилом, як безжурна, щаслива птаха. Я відчуваю мамину любов в тому, як вона навчає мене, як піклується про мене, навіть як строжить. Мама дбає, щоб я мала все необхідне, хай не дороге, не шикарне, але й не без смаку. Вона слідкує й тим привчає, щоб мій одяг був чистенький, випрасуваний, доглянутий, слідкує за моєю

зовнішністю. Водночас мама була дуже строга щодо поведінки, щодо манер і вчинків, повсякчас контролювала їх.

Бувало, іду з дому, вона не випустить мене поки не огляне всю:

- Стій, Галочко! Я подивлюся чи не зім'явся комірець або стрічки.

А сама перевірить чи гладенько я зачесана, чи прямий проділ на голові, чи чиста шия, пригладить волосся м'якою, теплою рукою, поцілує.

- Усе гаразд, доню, тепер іди, та не пропадай надовго, бо я тебе знаю.

- Мамо, але ж я іду до школи, а не на гулянку.

- Все одно мама хвилюється, чекає на тебе, - каже вона.

Мама знала з ким я дружу, товаришую, до подружок ставилася дружелюбно, з повагою, а Тамару любила. Хто б не зайшов до нас, вона пригостить, погодує "Чим Бог послав", за її словами.

Мама робила свою добру справу - навчала мене сприймати живий світ. У дуже складних умовах життя формувався мій характер, мої уподобання, мої стремління, у яких народжувались мрії і сподівання, тому найважливішою й найдорожчою за все була турбота ніжної, доброї неньки, яка крок за кроком по зернятку вміло збирала до купи все найцінніше, що дарувало життя: красу природи, красу людської душі і людських відносин, красу літератури й мистецтва і передавала мені, моїм старшим братам, дітям, яких виховувала в дитячих яслах.

У природі набирала ходи осінь. Я чомусь не любила цієї пори року, бо сприймала її, як час прощання з літом, як сумне запустіння ланів, їхня незвична тиша й оголеність, зів'яття природи, коли вона вже дримає, бо її змагає осінній сон. Я не любила нудних осінніх дощів.

Ще палають жоржини, хризантеми, але то вже останній виклик печальній неминучості. Тільки калина, горобина червоніють, чекаючи на перші морози.

Можливо, що я не до кінця розуміла пишну багряню красу золотої осені, але, дивлячись на жовте листя, його безсиле

опадання й шурхотіння, на відлітаючих у вирій птахів, на небо, яке не голубіє, а сіріє, а то зовсім затується важкими свинцевими хмарами, я відчувала в серці незрозумілий щем, тугу втрати чогось для мене важливого.

Якось мама сходила на осінній ярмарок, купила фунт сала, жовтуватого, пристаркуватого, з бодні, як кажуть селяни, щоб затовкувати перші страви. До речі, я уподобала таким салом намащувати скоринку хліба, а то й з'їсти з самим хлібом. Ще мама купила фунт селянського пахучого вершкового масла, олії.

- А це тобі доню, ярмаркового, - сміючись сказала вона, і дістала з кошика - "гнілки". - Будемо, смакувати. "Гнілки" городнянською говіркою - дикі груші, улежані у соломі.

- Нарешті дочекалися і гнілок, кажу я. Вони аж бризкають соком. Ароматні які.

Вони вже дозріли, налилися солодким соком, жовті, ароматні. Ох, і смачні "гнілки" з чорним хлібом. Це неповторний особливий смак.

Щоосені мама відсилала Віленові декілька посилок з яблуками – антонівкою. Взимку вона відсилала білі сушені гриби, які низками купувала на базарі, вінок золотистої цибулі, декілька голівок часнику, варення й обов'язково – біле гарбузове насіння, домашньої випічки коржики. Взагалі все те, що дуже любляв Вілен.

Для нас мама обов'язково купувала великий мішок ще невлежаної антонівки, тільки знятої з яблуні. Мішок стояв під великим столом у кімнаті, де було завжди прохолодно. Яблука, улежуючись, сіяли аромати літа й осені. Вони не встигали зіпсуватися, бо ми їх щовечора залюбки споживали, ласували ними.

Перед тим, як вкладатися спати, мама казала: - Галочко, скуштуймо яблучок. Вибери двійко великих яблучок, ох! І посмакуємо!

Я беру в нашому сховищі яблука. Вони вже жовті, налиті соком, і такі ароматні, що я зажмурюю очі від задоволення й занурюю зуби в кисло-солодку білу м'якоть антонівки. Мама й собі їсть і причмокує. Смакота!

Влітку мама часто варила фруктов-ягідні киселі. Це була їжа "на швидку руку", а інколи – й на всі випадки, бо бувало, кисіль правив і за обід, і за вечерю. Його їли, їм під'їдали, ним заїдали. Кисіль вишневий, особливий. Своїх вишень ми не мали, а купували все там же, у базарі. Було, набігаюсь, їсти схочу, а вдома вже на столі стоять тарілки з киселем. Вони ще парують, а коли - кисіль вже застиг, мов желе. Що то був за кисіль! Насичено-пурпурового кольору, як сонце на заході, із запахом вишні, сонечком зігрітої. Плівочка на ньому густа, солодка, тягуча. Під плівочкою – розімлілі вишні. Найбільш смакував той кисіль із чорним хлібом. А ще мені подобалось розкушувати камінчики з ягід вишні й видовбувати сім'яночку, яка за смаком нагадувала терпкуватий горішок.

- Доню, полий кисіль молоком, - радить мама. І справді, молоко надавало киселю особливого смаку. Я роблю, як мама каже, їм і насолоджуюсь.

- Як смачно, - кажу я весело і обіймаю та цілую маму. І вона радіє, що мені було не просто ситно, а й смачно.

А ще мама варила малиновий, плодово-ягідний, а коли було молоко –молочний кисіль. Молочний – солодкий, ніжний вона розливала в глибокі тарілки. Коли кисіль застигав, він добре тамував голод, замінював нам перші, другі страви і десерт, хоча такого слова я тоді не знала – не було його в нашому вжитку.

Мамині вареники запам'яталися не тільки мені, а й усім подружкам – однокурсницям, які приїздили до нас у мої студентські роки.

Людмила з Гомеля, Зіна з Ветки Гомельської області, Надійка з Чечерська Гомельської області, свого часу побували в нас. Вони в один голос казали: "Мама твоя щира й щедра, а її вареники з суницями просто неперевершені. Нічого смачнішого не доводилося куштувати. Так і тягне знову приїхати до вас".

Здавалось – ну що в них особливого, у тих варениках, як і в киселі? А я знаю – вони були неповторні. Вони були один в один – невеличкі, чепурненькі, мов у віночку, з випнутими боками – немов усміхалися. А які соковиті й так до ладу зроблені, що ніколи не злипалися й не протікали. Готувала мама

вареників завжди багато. І вони смакували нам інколи зі сметаною, а здебільшого – з ягідним сиропом, а то й без нічого. У кожної господині свій хист, свої звички, уміння, навіть обряди. Але мамині страви – найкращі, бо в них раділа мама, ніжна, щира душа, її краса й безмірна доброта.

Наш клас напружено працював над математикою особливо в другому півріччі. Було зрозуміло, що більшість учнів мали незадовільні знання, і над деякими надвисла загроза провалу на екзаменах. Розуміла це і вчителька математики Луцик Ольга Андріївна.

Тому вона систематично проводила з класом податкові заняття, на яких ми вирішували задачі з двома невідомими, арифметичні приклади на всі дії, налягали на алгебру, тригонометрію, геометрію. І такі додаткові уроки, на яких всі старанно працювали, допомогли хоч якось ліквідувати відставання. Випускні екзамени з математики, скажу забігаючи наперед, успішно здали всі учні.

Я не зчулася як прийшов час випускних екзаменів. Я й Тамара готувалися, коли разом, коли поодиночі. Наївшись "щасливого" суцвіття бузку, ми йшли на екзамен. Я здала екзамени майже всі на "відмінно". За математику я переживала аж до отупіння. Ледве витягнула на "четвірки", а з геометрії у свідоцтві стояла "трійка".

Тепер усі думки були звернуті до вступу в учбовий заклад для подальшого навчання. Постало питання: який? Ми з Томою шукали такий заклад, де не треба було здавати математики, та щоб ближче знаходився до нашого міста, та щоб гуртожиток був. Багато "щоб".

До медичного училища ми не хотіли вступати: боялися крові, мерців; до культпросвітнього - мало шансів. Що з того, що ми добре співали, танцювали, але не мали спеціальної підготовки - не вміли грати на будь-яких музичних інструментах? Залишався більш-менш підходящий, виходячи з наших можливостей, Гомельський фінансово-економічний технікум. Вирішили з Томою ризикнути. Почали готуватися.

Одного разу надвечір, прогулюючись центром міста, я почула позаду себе гучні, прискорені кроки. Розпрощавшись з

Томою біля її будинку, я пішла до додому. Тепер вже хтось підбігцем, а далі бігом наздоганяв мене. "Невже Альберт?" - майнула думка. "Навряд. Ми посварилися, розійшлися й усе". Коли біля самісінького будинку, мене ухопив за руку Петро і, важко дихаючи, притис до стіни веранди:

- Зачекай, - хрипко промовив.

- Чого тобі? - здивувалась я, силуючись його відштовхнути.

- Я маю тобі щось важливе сказати, - сказав Петро, нахилиючись до мене, наближаючи свої очі до моїх.

- Я кохаю тебе і давно тобі хотів про це сказати, та не наважувався. Я ще торік писав тобі записки, та ти сміялася і рвала їх.

- Я сміялася, не вірячи тобі, бо і Барковський, твій друг, писав мені майже те саме. Ви, мабуть, змовилися?

- Що і Толян писав? Не може бути. Я не знав про це, - щиро дивувався Петро.

"Невже це той самий Петро Науменко, витівник і бешкетник, справді говорить мені про кохання?" - пронеслося мені в думці.

- Так, Барковський написав мені минулого літа, коли ти їздив кудись, що хоче зі мною дружити. Я, звісно, нічого на це йому не відповіла, бо він мені аж ніяк не подобається.

- Залишимо Барковського. Я хочу знати - ти будеш зі мною дружити? Зрозумій, те, що я тобі сказав, правда.

Я дивилася на Петрове вродливе засмагле обличчя, на його кучерявий непокірний чуб і вагалася, бо він застав мене зненацька, вразив своїм зізнанням. Я мовчала.

- Я знаю, що за тобою бігав Карпов, що ти з ним дружиш. Мене це бісить, бо ти не йдеш з думки. Скажеш мені піти - я піду, але подумай, перш ніж відштовхувати мене.

- Ні з ким я не дружу, - відповіла я. - Що з того, що Карпов бігає за мною? Він бігає ще з п'ятого класу, та наша дружба розладилася і вороття їй нема. А про твої слова я подумаю. Цього літа я хочу поїхати до Гомеля вчитися. Зараз я маю готуватися до вступних іспитів.

- Томо, я не заважатиму тобі, я чекатиму, тільки дай згоду.

- Я ж сказала, що подумаю. Петре, я маю піти, бо ще хтось побачить нас вдвох.

- Нехай бачить. Петро поцілував мене в щоку. Я вивернулася з його рук і, не прощаючись, зникла за дверима.

Мене дуже вразила й схвилювала ця подія й зачепила за живе. Вночі я довго ворочалася, не спала. З голови не йшов Петро, його слова. Мені раптом сподобався цей хлопчина, хоча усі роки ми вчилися в одному класі, гралися в одні ігри, не виділяючи одне одного із своєї команди. А тут - на тобі! Він був найвродливіший хлопець в нашому класі, але жодна дівчинка навіть не наважувалася про нього мріяти, та й він, як здавалось, на дівчат не звертав ніякої уваги, на мене теж. Крім грубощів, непослуху, бійок, пустощів, судячи з його поведінки, він був ні на що не здатний. Вчився абияк, аби перейти з класу в клас.

"А, може, слід спробувати?" - думала я. "Ось поступлю до технікуму, тоді щось вирішу".

Врешті-решт, я погодилася на дружбу з Петром, та ми бачилися не так часто, як йому бажалося. Тамара про наші стосунки поки що не знала.

Ми з Тамарою поїхали до Гомеля здавати документи до фінансово-економічного технікуму, як настояла моя матуся. Хвилюванню не було меж. Ми вперше самі їхали до великого незнайомого міста, вперше покладалися на долю у вирішенні всіляких питань, без опіки, без поради, на свій розсуд.

Технікум розмішався в центрі міста, по вулиці Радянський. Набір учнів здійснювався на три відділення - Державне страхування, Державні податки й Держдоходи. У вестибюлі, у приймальні товпилися бажаючі навчатися, переважно дівчатка, хто з батьками, хто без батьків, як ми з Томою.

Скрізь у повітрі носяться запитання: на яке відділення, подавати заяву? Мені одна дівчинка порадила: "Подавай на Держдоходи. Це краще відділення з усіх". Ми так і вчинили, хоча раді були вступити у будь-яке з трьох. Конкурс був - не приведи Господи!

Ми тимчасово зупинилися у Анатолія попри невдоволення Тетяни. Я запевнила її, що на час екзаменів ми мешкатимемо в гуртожитку, що ми тільки на одну ніч залишимося. Тоді Тетяна подобришала. Саму мене вона не проти прийняти, бо я рідна сестра її чоловіка, а нас вдвох - для неї велика обуза.

Гуртожиток, так гуртожиток, ми раді були йому, принаймні, ніхто не косирує, не буркотить, не лас. А зараз головне - скласти іспити, пройти за конкурсом.

Перший іспит - диктант з російської мови. У школі я диктант писала грамотно, переважно на "п'ятірку". Тепер я хвилювалася, тільки б не помилитися, правильно поставити крапку з комою. Цей розділовий знак надто напружує і вимагає особливої уваги, точного знання правил. Мабуть, я все-таки не вловила ні за інтонацією, ні за правилами цього розділового знаку, що ховається в складнопідрядному або складносурядному реченні, бо отримала за диктант оцінку "чотири". Тома теж написала на "чотири".

Наступний екзамен - математика письмово. Я дуже боялася "зрізатися" на цьому екзамені. Але задачу за системою рівнянь вирішила без труднощів, дарма Луцик добре нас студіювала, арифметичний приклад на всі дії дався легко, а ось з геометрією я трохи наплутала, за що з математики отримала "четвірку" і була на сьомому небі від щастя. На математиці усно я плуталася, бо в школі її викладали українською, а тут я мала відповідати російською. Одразу перекласти терміни з української на російську я не змогла. Тоді мені дозволили відповідати українською мовою, яку вони мало розуміли. Вирішилося все тим, що мені, поставили "трійку". Тома з математики отримала "незадовільно" і поїхала, плачучи, додому.

Історію я здала на "четвірку".

Я повернулася до Городні, і ми з мамою чекали чи ж викличуть мене на навчання. А поки що на всяк випадок готувалися до від'їзду. Мама вирішила, що буде надсилати мені двісті карбованців на місяць. Стипендія на той час становила сто сорок карбованців, тому в порівнянні зі стипендією я буду отримувати, хоч і не набагато, але більше.

- Томочко, - будеш час від часу приїздити за харчами, за одягом додому. Може чим допоможе Анатолій. Якось викрутимося. За мене не турбуйся. Торфу, дровець виписала, картопелька буде, крупець куплю. Чи мені багато треба. А ти, доню, старанно вчися, будь серйозною розбірливою дівчинкою, уважно вибирай подружок. Ти в мене трохи легковажна, вітер в голові гуляє.

- Мамо, не легковажна я й не вітряна. Просто я скрізь маю встигнути, уроки повчити, книжку прочитати, з друзями погуляти, тому й не завжди тобі в чомусь допомагаю. От ти заладила "вчись борщ варити, придивляйся, як і що я готую".

- Але ж ти повинна вміти, - не здається мати. От поїдеш вчитися, треба ж буде готувати їжу, а ти не вмієш.

- Не журися, мамо. Навчуся, як прийде час. Не голодуватиму. А якщо, коли й так, - не звикати, - запевнила я матусю, яка скрушно похитала головою.

- Ой доню, журитимуся я за тобою. Ти ще зовсім дитина. Тільки наприкінці жовтня тобі виповниться чотирнадцять, а ти вже йдеш у самостійне життя. Був би татко живий, все було б зовсім інакше.

- Матусенько, аби тільки прийняли мене до технікуму. Хіба не цього ми бажаємо? Все буде добре. Хіба я одна така? Більшість учнів - мої однолітки. Гуртом будемо долати труднощі. Я дуже жалкую, що Тамара на мене сердиться, а її мати і бачити мене не хоче, немов я завинила перед ними.

- Усе минеться, Томочко. Знову підуть на лад ваші стосунки, а на Платонівну не звертай уваги, і її серце відляже, вона змириться. Томочка буде далі в школі навчатися, а там видно буде.

Мені до серця заповзала туга. Як я буду з мамою розлучатися, як я житиму без мами? Мені навіть робилося страшно, хотілося плакати. Я не уявляла життя без неї, без її ніжних блакитних очей, без її теплих, ласкавих рук, її турботи й піклування, повсякчасного, повсякденного. "Мамусю, рідненька, як я тебе люблю", - подумки я зверталася до неньки.

Я у всьому малому й великому, доброму й світлому, навіть захопленому й піднесеному, старалася наслідувати

матусі, тому завдячую маминому серцю, що було сповнене всього цього.

Вона все своє вдовине життя до останку присвятила своїм дітям, особливо мені, не залишаючи для себе нічого, крім самого насущного, необхідного для існування.

Мати тягнулася, щоб з останньої копійчини мене, як слід, вдягнути і взути. Вона мала в місті багато знайомих кравчинь, які шили мені одяг: кофточки з тонкого батисту, шовку, крепдешину, гіпюру, сукні, спіднички, сарафани. Хай не з дорогого матеріалу, але зі смаком, який мамі був дарований природою. Вона вигадувала фасони, дбайливо, ретельно підбирала матерію будь на що, навіть на пальто, жакет, тощо. Водила мене по кравчинях, а потім милувалася на свій витвір. Так само вона вибирала взуття, хай не дороге, але неабияке, а пристойне.

У невеличкій шафі висіли мої спідниці, сукні, кофти, блузки, лежала білизна, випрані й випрасувані. Я майже жодного разу не вдягнула двічі підряд одєжину, щоб ненька її не "просвіжила". Ще тільки вчора я одягла кофточку, або білий комірець, а сьогодні вона вже їх пере.

- Мамо, я ж тільки раз вдягла цю кофточку, нащо ти її переш?

- Я не перу, я тільки просвіжаю, - відказує вона.

Рідна ненька отак за кожним разом "просвіжає" мої речі, мої кофточки, хусточки, сорочечки, які сяють білизою. "Зустрічають по одєжі, по уму випроводжають", - казала вона.

Усе, що у кімнаті, усе, що на мені, на мамі, сяє, мерехтить білизою й свіжістю.

Кімнату ненька білила двічі на рік: навесні – до Великодня, або до Травневих свят, восени – до Жовтневих свят. Вона й мене навчила як вибирати м'яку щіточку, як запарити, приготувати до роботи крейду, як щіточкою білити стіни. Мені дуже подобався свіжий запах крейди, запах побілених стін, тому я залюбки допомагала матусі: мила, чистила все і скрізь, витрушувала, розставляла меблі, застеляла, вбираючи кімнату, аж поки вона преобразиться, стане оновленою, запашною і майже невпізною.

На початку літа цього ж 1954 року ми отримали від Вілена листа, в якому він сповіщав, що одружився і у відпустку приїде з дружиною.

Мама розхвилювалася, заплакала: "Ще й на ноги не став, училища не закінчив, куди він поспішає? Він не бачив за своє життя нічого хорошого, одні злидні. Як то воно буде? Добре як дівчина путяща та любляча зустрілася..." бідкалася вона.

З часом мама трохи заспокоїлася, змирилася, сподіваючись, що Віленчик буде щасливий.

Мама старалася й мене всіляко підтримати, бо хто на чужині догляне, хто нагодує її дитину. Вона готувала смачні борщі, супи, хоча й без м'яса (ми його в таких стравах ніколи не бачили, не їли) пекла простенькі, вчиняні на воді, пиріжки з повидлом, з лівером, готувала холодний борщ на сирівці, нею зробленому. Я спочатку не розуміла смаку цього борщу, думала, якась бовтанка, та й годі! А потім отой холодник мені сподобався. А чому б і ні? Зелена цибуля, огірошник з грядки, кришена картопля, зварена в "мундирі", усе заливається хлібним сирівцем, додається сіль, зелений кріп, і холодник готовий до вживання. Іншого холоднику я досі не куштувала, тому мені цей смакував. А ще мама варила смачні киселі, ліпила варенички з ягідками.

- Їж, Галочко, бо як, дай Боже, поїдеш, ніхто там тебе так не нагодує, як мама. Набирайся сили та розуму, дитино.

У серпні я з'їздила до технікуму, щоб дізнатися про результати конкурсу. У вестибюлі вже висіли списки зарахованих до навчання. На тремтячих ногах, зі стиснутим серцем я підійшла до вітрини й почала вчитуватися в списки. У першому списку мене нема, у очах мені потьмарилося. Прізвища стрибають перед очима. Читаю другий список - нема. Перебігаю очима прізвища третього списку, коли майже в кінці читаю: Світлична Тамара Василівна. "Ура! Я зарахована! Не вірю своїм очам! Я - учениця Гомельського фінансово-економічного технікуму, відділення "Держдоходи" - того самого відділення, на який мені радили вступати". Тут я зустріла знайому дівчинку Марійку, гарненьку, дуже привітну, з якою я познайомилася на

вступних екзаменах. Вона мешканка Гомеля і заяву подавала на "Держдоходи".

- Уявляєш, Тамаро, мене зарахували на відділення "Державне страхування", а я подавала заяву на "Держдоходи". Може вдасться перевестися, а ні, то прийдеться навчатися там, куди зарахували, - проказала невдоволена Марійка. - Ну що ж, до зустрічі першого вересня!

- До зустрічі, Марійко! Не журися! Головне - будемо вчитися, а там розберемося, що краще, що гірше.

Згодом, наприкінці серпня, надійшов виклик на навчання, але я вже була готова до цього.

Мама зібрала всі необхідні речі і все давала останні настанови: добре навчатися, бути охайною, вести себе гідно і таке подібне. Усього не перелічиш.

Я попрощалася з Томою, зі своїми подругами, з Петром, хоча з ним дружба на тому не скінчилася.

Так закінчилося моє раннє дитинство, залишилися в минулому шкільні роки. У свої неповні чотирнадцять років я ступила на неторовану стежку самотійного життя. А що таке чотирнадцять років? Це - те саме дитинство, таке саме незахищене, тільки більш відповідальне й важке, бо на його плечі покладені випробування, які готувало життя. Матусі вже поруч не буде. Тепер я мала зберігати все, що вона вклала в мене дорогоцінного, що плекала в моїй душі, в моєму серці, достойного, вартого порядної людини і керуватися цим. Я ще не в повній мірі розуміла все це, раділа безмірно теперішньому, про замріяне майбутнє думала, як у ранньому дитинстві, сприймаючи все у райдужному світлі.

Ми з мамою, прощаючись, обидві ридьма-ридали. Я палко обіцяла виконувати всі мамині накази, поради, робити все так, як вчила рідненька. Окрім невеличкої валізи, з усім, необхідним на перший випадок, я нічого не взяла, бо розраховувала час від часу приїздити додому.

Моя розповідь була б неповною, якби я не згадала про своє рідне місто, яке мене виховувало, надихало разом з навколишнім середовищем, його прекрасними людьми, з його неповторною природою.

Городня - вона маленька, а водночас велика й сильна, бо сама героїчно вистояла й мене випестувала, підняла й зміцнила у важкі воєнні, повоєнні роки. Вона багата своїм героїчним минулим, своїм сьогоденням, трудовим, життєдайним, життєстверджуючим, традиціями свого славного народу, своєю природою, неповторної краси.

Я з любов'ю і вдячністю звертаюся до неї - моєї любимі Городні, як любляча донька її, бажаю миру і подальшого процвітання.

вересень 2017року

м. Городня

Т.В. Кржемінська

ВІД АВТОРА

Декілька слів про те, як склалася подальша доля моїх найближчих друзів, які йшли поруч у роки мого дитинства, безумовно, впливаючи на мій характер, мій світогляд, перебіг подій, друзів юності, зрілих років.

Я вдячна їм, пам'ятаю їх і згадую з любов'ю.

Муравко Надія Григорівна, яку я свідомо прийняла як першу і близьку подругу раннього дитинства, після сьомого класу поїхала по сестри Марії до далекого Казахстану. Одружилася з німцем за національністю, народила двоє синів, працювала на різних роботах.

Наприкінці 90-х після розлучення з чоловіком, який разом з синами повернувся до Німеччини, вона повернулася на рідну землю до Городні. Ми знову зустрілися на Городнянській землі в теплій, дружній обстановці. Померла 2015 року.

Хорошкевич (Жаловська) Тамара Феодосіївна 1957 року закінчила десять класів Городнянської СШ №1, після чого навчалася в Ніжинському культпросвітньому училищі. Після закінчення весь час працювала викладачем в Городнянській СШ №1. Заочно закінчила Чернігівський педінститут. Одружилася з Жаловським В.П., народила двох синів.

Тамара Феодосіївна за призначенням, за фахом була просвітителем знань, культури, сівачем добра й усього вічного на землі. Несла дітям і дорослим неоціненний потенціал, багатства своєї багатогранної душі, не потребуючи нічого взамін.

Більше як шістдесят років вірна дружба з'єднувала нас. Залишилися позаду злиденне дитинство, нужденні юні літа, вічний пошук хоча нелегкого, але справжнього щастя. Кожна з нас знайшла своє те, до чого прагнула - велику любов, щастя в сімейному житті, в роботі, в спілкуванні з друзями, колегами, у тому, що ти потрібна людям, Батьківщині, бо відстоюєш їхні інтереси на рівні як Держави, так і громадянства.

Ми разом мріяли про прекрасне, разом його здобували і сіяли, хоча довгий проміжок часу жили нарізно, та серця наші

билися в унісон. Від серця до серця йшла співуча струна найніжнішого, найщирішого почуття, наповняючи його відчуттям прекрасної поліфонії звучання.

Багато труднощів здолали разом, багато разом переспівано пісень, багато щасливих і радісних років йшли поруч. Тут одним пудом солі не обійдешся.

Та раптом обірвалася та пісенна струна, що насичала наше життя. Жаловська Т.Ф. пішла з життя 2016 року.

Науменко Петро Прокопович залишив по собі легкий, безжурний спомин, як дитяча забавка. Його дитяча закоханість у мене швидко минула. Десь через рік після свого освідчення він покинув мене. Проте через декілька років по тому він знову нагадав про себе. Він надіслав мені листа, у якому писав, що кохає мене, і хоче відновити стосунки. Я йому відмовила. Як кажуть: "На каяття не буває вороття". До того ж наші дитячі стосунки вийшли ні з чого й пішли в нікуди.

Про своє подальше життя я написала в своїх доробках: "Руденький річковик", "Неторовані дороги юності моєї", "Зустрічі й розставання".

вересень 2017року

м. Городня

Т.В. Кржемінська